

ANMELDELSER

Riis, Ole:
Metoder på tværs.
Om forudsætningen
for sociologisk metode-
dekombination.
København: Jurist-
og Økonomforbun-
dets Forlag, 2001
(157 s.)

"Hvis ens eneste værktøj er en hammer, er man tilbøjelig til at betragte verden som en masse som." (s.1). Håndværksmetaforer er gennemgående i Ole Riis' bog om metodekombination. Citatet antyder, at en blikkenslager ville kunne supplere med rør, en maler med pensler og maling etc., således at badeværelset kan blive fuldendt. "Der findes ikke en 'vådsumstekniker', som bare kan det hele" (s. 1). Således argumenterer Riis med *Metoder på tværs* for en nedbrydning af opdelingen mellem henholdsvis kvantitative og kvalitative samfundsvidenskabelige "håndværkertyper".

Som Riis selv indledende pointerer, er der ikke tale om en grundbog i samfundsvidenskabelige teknikker, men om en opfordring til nytænkning og diskussion. Bogen forudsætter et vist videnskabsteoretisk og sociologisk teoretisk kendskab samt en viden om samfundsvidenskabelige forskningsteknikker og metoder og har til formål at diskutere metodologiske problemstillinger.

Bogen bidrager til en tiltrængt principiel diskussion i en dansk forskerverden om det frugtbare i kombinationer af forskellige metoder i

én og samme undersøgelse. Dertil formår forfatteren også at inddrage undersøgelser, som rent faktisk kombinerer såkaldte kvantitative og kvalitative metoder. Heriblandt gør han berettiget opmærksom på klassiske sociologiske undersøgelser som Webers *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* (opr. 1904-05) og C.W. Mills' *White Collar – The American middle Classes* (1951). Eller Riis nævner – især nyere – undersøgelser, som kunne kvalificeres ved at praktisere en sådan kombination. Derved tager Riis også individualiserede forskere ved hornet og opfordrer den sociologiske forskerverden til i endnu højere grad at basere sine projekter på teams.

Riis holder sig ikke udelukkende til kritik af ensidige metodevalg, men tager også et mere konstruktivt afsæt i teorier om, hvilke sociale processer en metodekombination skal eller kan give mulighed for at belyse. Det bliver desværre ved afsættet, selvom den lille bog kunne have vokset sig stor ved at fastholde et sådant relativt ubeskrevet blad i metode-litteraturen. Hensigten med bogen er et andet og mere pragmatisk i opfordringerne til metodekombination, og det er netop i lyset af bogens hensigtserklæringer, jeg vil påpege to gennemgående problemer ved bogen:

- Inkonsekvent videnskabs-teoretisk grundlagsdiskussion

- Ensidig metodekombinatorik

Tanke respektivt virkelighed

Videnskabsteoretiske grundlagsdiskussioner udgør en relativt stor del af bogen, selvom læseren forsøges overbevist om, at bogens sigte er et mere „praktisk, metodologisk“. I en påstået afgrænsning fra „de store erkendelses- og videnskabsteoretiske problemer“ (s. 152) snydes læseren. Et kapitel ud af fire er decideret helliget en videnskabsteoretisk diskussion. Men i øvrigt er videnskabs- og erkendelsesteoretiske problemstillinger hele tiden på (ujævnt) spil i bogen, selvom de af og til går bagom forfatteren i form af utilsigtede formuleringer og begrebsbrug (f.eks. s. 148, hvor „agenterne“ optræder som synonymt med „informerne“ i samme sætning).

Metodologien fremstiller Riis som et bindeled mellem teorier i en ”tankens verden” og empiri i en ”virkeligheds verden” (s.7). Hvorledes forfatteren tilstræber en balancegang mellem en ”tankens” og en ”virkeligheds” verden manifesterer sig i bogens opbygning. Efter et introducerende kapitel følger et kapitel fra ”tankens verden” om det videnskabsteoretiske grundlag for metodestriden. Et tredje kapitel diskuterer metodestriden, hvor det sidste kapitel om metodekombinationers perspektiv og praksis relaterer sig til ”virkeligheds verden”.

Ved at placere teoretiske og metodiske diskussioner i hver sin ende af bogen, kommer den ikke i dens form og

heller ikke i dens indhold ud over et dualt forhold mellem ”tanke” og ”virkelighed”. I et erklæret forsøg på nedbrydning af metodologiske grænser virker det tillige uhensigtsmæssigt at jævnføre teorier med håndværksmæssig kunnen og metoder med ”værktøjskasser”, hvilket håndværksmetaforerne og den duale opbygning lægger op til.

Riis gør ikke læseren direkte bekendt med sit videnskabsteoretiske ståsted, men da positivistiske og empiristiske metodesyn bliver kritisk behandlet af Riis, virker tanke-virkelighedsdistinktionen yderst påfaldende. I en kritisk forholden sig til et kendsgernings-baseret erkendelsesteoretisk afsæt må det at tænke vel også være at formulere sig begrebsligt, hvormed den, der tænker, allerede er indbegrebet af værktøj? Eller sagt med andre ord: i ens beskæftigen sig med betingelser for, hvordan man kan fortolke verden (epistemologi), vil man med et sådant udgangspunkt allerede være viklet ind i opfattelser af, hvad verden er (ontologi). I bestemte verdensanskuelser og menneskesyn er der vel indbygget bestemte betingelser for, hvordan verden eller mennesket kan fortolkes?

Riis synes ikke at være blind for en sådan sammenhæng, hvorfor analogien mellem håndværkere, der pragmatisk griber værktøj af forskellige kasser, ikke virker overbevisende. At en sociologisk håndværker ikke kun skal være tomrer med en hammer, der kun kan bru-

ges til søm, virker umiddelbart besnærende. Imidlertid ændrer sociologiens genstandsfelter sig konstant, og hvorfor ikke lade genstandsfeltet og dets ”substans” være bestemmende for de anvendte metoder frem for at tænke form og metoder forud for genstand og problemstilling - for ikke at nævne forskerressourcer?

Det havde klædt bogen med en redegørelse for vægtninger og begrænsninger. Eksempelvis hvorfor en diskussion af hermeneutik er prioriteret bemærkelsesværdigt lavere end kritisk realisme? Bogens formål er ikke videnskabsteoretisk, og en videnskabsteoretisk diskussion af forskellige metoders grundlag kunne med fordel enten være droppet eller være styrket. Læseren bliver slynget igennem positivisme, pragmatisme, fænomenologi, hermeneutik m.v., og eksempelvis for sidstnævntes vedkommende bliver denne retning reduceret til historicisme (s. 65-66), og hermeneutikkens videreudvikling af Gadamer eller Ricoeur henstår i det unævnte.

Kvantitativ før kvalitativ

Bogen søger at balancere mellem flere dualismer end den mellem ”tanken” og ”virkeligheden”, hvoraf et dualt forhold mellem en kvantitativ og en kvalitativ forskningstilgang er den mest gennemgående. Riis har tydeligvis en ambition om at nedbryde et kvantitativ-kvalitativt skel ved både at anføre, at mange kvantitative undersøgelser reelt har kvalitative træk og om-

vendt, og at eksempelvis surveys kunne (og burde) styrkes ved kvalitative undersøgelser. Således har han såvel et analytisk som et normativt anliggende. Han kan konstatere, at kvantitative undersøgelser som eksempelvis surveys har en force ved at kunne kortlægge, men at de også *burde* indtage en forståelse af forhold mellem viden og idéer, magt og moral. Denne forståelse kommer imidlertid ind som trin to i Riis' to-trins-model.

Riis' forslag til metodekombinatorik består stort set udelukkende af en anvendelse af kvantitativ metode som basis for efterfølgende kvalitativ fremgangsmåde. En hovedvægt på kvantitative undersøgelser som baggrund for kvalitative og de kvalitative undersøgelser som supplement til de kvantitative begrundes ikke, og bogen nedtoner andre frugtbare kombinationsmåder, som A. Bryman allerede i 1988 i *Quantity and Quality in Social Research* (London: Unwin Hyman) kategoriserede i henholdsvis „qualitative work as a facilitator of quantitative work“, „quantitative work as a facilitator of qualitative work“ og endelig muligheden for at vægte den kvalitative og den kvantitative tilgang ligeligt. Et mere differentieret bud på kombinationsmuligheder for metoder og forskningsdesigns er senere givet af f.eks. A. Tashakkori og C. Teddlie i *Mixed Methodology. Combining Qualitative and Quantitative Approaches* (London: Sage Publications, 1998), som Riis kun sporadisk næv-

ner i en kritisk fremstilling af pragmatismen. Men indenfor hvilken videnskabsteoretisk position ser Riis sit diskussionsoplæg?

Hvorledes Riis placerer sin bog blandt andre lignende bidrag savnes i det hele taget, og når det afslutningsvist konkluderes, at "Der er peget på en række lovende kombinationer af kvalitative og kvantitative metoder, der går på tværs af lærebøgernes skel", giver bogen ikke læseren forudsætninger for at vurdere denne påstand. I bogens afslutning fremgår følgende: "Den belæste læser kan sikkert spore inspiration fra metodeovervejelser hos for eksempel Cicourel, Habermas og Giddens" (s.152). Riis tilføjer dog nogle forbehold om, at han kun er delvist enig med disse, og at hans overvejelser begrænser sig til "et mere praktisk, metodologisk sigte" uden at indtage "de store erkendelses- og videnskabsteoretiske problemer". Læseren vil dog, som det også fremgår ovenfor, kunne konstatere, at heller ikke Riis holder sig fri af store erkendelses- og videnskabsteoretiske problemer, ligesom en sådan opdeling i øvrigt er absurd.

Forfatterens sprogbrug synliggør et erkendelsesteoretisk udgangspunkt, der ikke harmonerer med hans inspiratorer. Således allerede nævnt værktøjsmetaforene, men også gennemgående termer og formuleringer som "afdække" og "dækkende", "overensstemmelse med de faktiske forhold", "skelne mellem korrekte og fejlagtige beskrivelser",

"fakticitetens niveau" vidner om en korrespondensteoretisk sandhedsfigur, som er ganske anderledes end den konstituerede, der kun et enkelt sted kommer frem i en pointering af, at "De kvantit[ati]ve standardenheder fremtræder som 'hårde data', men de er reelt sociale konstruktioner." (s. 111)

Forlagets fravær

Til sidst et læsersuk: Hvor er forlaget(s stolthed) henne, når bogen mangler noget så essentielt som en litteraturliste? Adskillige referencer i fodnoterne er utilstrækkelige (noterne s. 72-75 kan ses som eksempel på dette), udover at yderst få er forsynet med angivelse af forlag. Dertil kommer en række gentagelser og alt for mange korrekturfejl, hvoraf nogle af dem, f.eks. "kvantitative" kunne være fundet med en simpel stavetkontrol. Selv bogens undertitel fremstår forskelligt på cover og inde i bogen (titlen anført ovenfor, er den, der fremgår af bogens cover!). Det er næppe tilstrækkeligt at overlade kvaliteten af en udgivelse til forfatteren selv. Det må være rimeligt i en salgbar formidling til offentligheden at skulle supplere med flere "håndværkere".

Inge Kryger Pedersen

Sociologisk Institut
Københavns Universitet

**Michael Hviid
Jacobsen og Søren
Kristiansen:**
*Farligt feltarbejde -
etik og etnografi i
sociologien*
Ålborg Universitets-
forlag, 2001 (140 s.)

Feltet

Feltarbejde er traditionelt blevet betragtet som antropologiens kendetegn, også selvom der igennem tiden er andre samfundsvidenskabelige forskere, der har benyttet sig af metoden. Det er kombinationen af forskellige former for interview og specielt deltagerobservation over (helst lang) tid, som opfattes som hjørnестenen i det traditionelle antropologiske feltarbejde. Denne opfattelse er imidlertid under revision af flere grunde, men bl.a. i takt med at flere antropologer foretager deres feltarbejde i bymiljøer eller "i egen kultur" som det hedder. Kravet om det lange sammenhængende forløb af deltagerobservation kan således være svært at opfylde, når både forskeren selv, og ikke mindst hans/hendes informanter i øvrigt, har et travlt liv med mange gøremål, der ikke nødvendigvis tillader et antropologisk "vedhæng". Hvis det kan hævdes, at feltarbejdet og dets "teknikker" (herunder specielt deltagerobservation) også inden for antropologien i mange år har været præget af en slags mystik, har der inden for faget været en anderledes direkte fokus på etik. Etiske overvejelser omkring forskerens rolle og ansvar i for-

hold til de mennesker, der indgår i hans/hendes "felt" og refleksioner over forskningens konsekvenser har således, og i delvis modsætning til hvad denne bog hævder, allerede siden midten af 1960'erne, været genstand for kontinuerlige diskussioner blandt antropologer.

I løbet af de sidste ti år har feltarbejdet som metode med tilhørende deltagerobservation vundet gradvist større udbredelse inden for en lang række andre, ofte beslægtede fag så som sociologi, etnologi, psykologi samt herhjemme uddannelser på RUC. Denne lille bogs diskussioner kunne dog tyde på, at en række af de løbende etiske refleksioner, som er en del af det antropologiske studieforløb, ikke er fulgt naturligt med metoden over i (alle) andre fag, men iflg. forfatterne først har taget rigtig form, i hvert fald inden for sociologien, i løbet af firserne. Både derfor, men også fordi det er et vigtigt emne uanset faglig baggrund og tradition, udgør denne bog en velkommen påmindelse om de etiske og moralske overvejelser, som jeg mener, at forfatterne ganske rigtigt gør opmærksom på, må være en uadskillelig del af det at bedrive feltarbejde. Den må i øvrigt siges at komme på det helt rigtige tidspunkt i forhold til den verserende sag om forskningsetik og fusk i magtudredningsprojektet (Magisterbladet nr. 19 oktober 2001).

Temaet

Bogen er ment som et debatindlæg omkring etik og mo-

ral i anvendt samfundsforskning og specielt i forbindelse med anvendelse af det etnografiske feltarbejde som metode. Der er her ikke tale om et hvilket som helst slags feltarbejde, men specifikt om "farligt feltarbejde", eller feltarbejde baseret på deltagerobservation, fortrinsvis i afsondrede miljøer. Forfatterne bruger således meget plads på at definere og udbygge begrebet "det farlige feltarbejde", et begreb de har oversat og lånt af den britiske metodolog Raymond Lee. Farligt feltarbejde karakteriserer forfatterne som feltarbejde foretaget i samfundets periferi blandt afvigere, udstødte eller på forskellig vis marginaliserede mennesker. Farerne kan dels optræde som konkrete fysiske farer for forskeren selv, men denne bog beskæftiger sig hovedsageligt med de konsekvenser det "farlige feltarbejde" har/kan have for de mennesker, der medvirker i forskningen som "undersøgelsesobjekter". Det er bl.a. forfatternes intention, med det "farlige feltarbejde" som eksemplificering, at: "...forenkle nogle af de mere komplekse problemstillinger, der spiller ind på det moralske minefelt mellem etik og etnografi" og efterfølgende anvise en moralsk løsning på de etisk-moralske dilemmaer, som forskeren vil skulle forholde sig til på et eller andet tidspunkt i forskningsprocessen (side 10).

Forfatterne mener, at selvom vi er i den politiske korrektheds tidsalder, så bliver der reflekteret for lidt og specielt for lidt konkret over de

potentielle farer og etiske dilemmaer, der er en del af det at bedrive feltarbejde. Iflg. forfatterne er debatten om etik og moral i samfundsforskningen i bedste fald blevet ført på et for abstrakt filosofisk plan, i værste fald stagneret og har i alle tilfælde været præget af en eklatant mangel på nytænkning.

Opbygning

Bogen er opdelt i ni kapitler, hvoraf de første tre kapitler udgør en kort historisk gennemgang af forholdet mellem etik og empiri med specielt fokus på sociologien og etnografien. Derudover byder kapitel tre på en gennemgang af fem overordnede etiske paradigmer, som har betydning for udformningen af feltarbejdet, og hvis udvikling til mere konkrete etiske kodekser senere følges op i kapitel 6.

Etik og empiri mødes iflg. forfatterne i praksis i feltarbejdet, hvilket leder til bogens øvrige kapitler som er mere konkrete og direkte praksis relaterede. Deltagerobservation som en af de etnografiske metoder undersøges kritisk i kap. 4. Herfra bevæger bogen sig i kap. 5 ind på sit hovedkoncept: "det farlige feltarbejde" og hvad det vil sige, hvilke implikationer det kan have og forskellige variationer over begrebet og videre til diskussionen i kapitel 6 af de eksisterende etiske kodekser, der er etableret i forskellige samfundsvidenskabelige institutioner/organisationer for at imødegå det "farlige feltarbejdes" faldgruber. Kapitel 7 rummer en række ret eks-

træme eksempler på uetisk forskning.

I kapitel 8 diskuteres det betimelige i personlige værdiers tilstedeværelse i forskningen eller ej, med udgangspunkt i Webers begreber "værdineutralitet" og "værdiorientering". Forfatterne tager ikke selv endelig stilling, men nøjes med at fremlægge forskellige perspektiver på sagen. Endelig i kapitel 8 runder forfatterne af med deres bud på, hvordan man som forsker undgår de beskrevne etiske faldgruber uden at blive handlingslammet, eller som de udtrykker det, hvordan man i forbindelse med det farlige feltarbejde må navigere mellem "Skyllas rigide pligtetik og Karybdis' rationale om *anything goes*" (s. 107).

Ris og Ros

Ingen tvivl om, at dette er et vigtigt emne, som fortjener den opmærksomhed det får i denne bog, og som forhåbentlig kan sætte fornyet gang i debatten om etiske og moralske aspekter af forskning. Bogen er generelt overskuelig, om end der indimellem er lidt mange afstikkere fra den røde tråd i teksten, der kan få den til at virke en anelse usammenhængende, og som ydermere indimellem gør det svært at se, hvad det egentl. er forfatterne mener om dette og hint. Det er muligvis forfatternes intention, at deres egne holdninger til feltet ikke kommer særlig klart frem, og de derfor mest refererer forskellige positioner og debatter på området, men jeg savner indimellem en mere aktiv og

konsistent stillingtagen til de debatter de opridser.

Bogen er som sagt et relevant bidrag til debatterne om etik og moral, men når forfatterne redegør for hvorfor den er relevant lige nu med henvisning til: "Den etiske og moralske renæssance" (introduktionsoverskriften) synes jeg, at de mangler at underbygge denne pointe. Introduktionen udgør en meget kort redegørelse for samtidens 90'ernes, som det hedder, fornyede vægt på moral og etik med en øget politisk topstyring af forskningen. Personligt synes jeg at, der mangler nogle argumenter og/eller nogle referencer på det, der umiddelbart virker commonsense-agtigt, men som efterlader mig med tanken: Er det nu sådan det er? Og hvor ved de i så fald det fra?

Det farlige – og det ufarlige?

I forhold til den overordnede beslutning om at tage udgangspunkt i det farlige feltarbejde presser spørgsmålet sig på, om ikke forfatterne, ved at anvende termen "farligt feltarbejde", kommer til at lave en u hensigtsmæssig skelnen mellem farligt og ufarligt feltarbejde/farlig og ufarlig forskning som signalerer, at nogle former for forskning og forskningsmetoder er undtaget etisk-moralske overvejelser? Er det ikke sådan at al forskning, forudsat at den faktisk bliver anvendt på en eller anden måde og ikke ender på en støvet hylde (hvilket i øvrigt kan være svært at forudse), må føre til refleksio-

ner af etisk-moralsk art? Forfatterne er for så vidt selv, i en bi-bemærkning, lidt inde på at etiske moralske refleksioner også er en del af andre former for feltarbejde, end lige dem der kan rubriceres under termen "farlige", når de på side 118 skriver, at man som forsker, specielt ifht. deltagerobservation, men også *i kvalitativ forskning i almindelighed*, må sikre sine undersøgelsesobjekter en medmenneskelig behandling (side 118). Dels synes jeg godt de kunne have gjort mere ud af denne pointe, og dels fokuserer de i citatet stadig kun på feltarbejde, eller sagt med andre ord, på forskning der indebærer andre menneskers deltagelse som informanter/undersøgelsesobjekter. Jeg mener, at dette på uheldigvis kan komme til at signalere at etiske og moralske refleksioner ikke behøver at være en del af andre typer forskning.

Kulturrelativisme eller etnocentrisme

Deltagerobservation, som behandles særskilt i et kapitel, kritiseres for, at hvis man går til deltagerobservation med et kulturrelativistisk perspektiv, der indebærer, at alle observerede handlinger skal fortolkes inden for deres specifikke kontekst, ender man som forsker i værdinihilisme. Omvendt er argumentet, at man bliver etnocentrisk, hvis man har sine egne værdier for meget i spil. Her må det være relevant at stille spørgsmålet, om det ikke er muligt at forstå, forklare og beskrive hvordan

tingene, med forskerens øjne, ser ud til at hænge sammen for en gruppe mennesker, uden at han/hun nødvendigvis er enig heri? Forfatterne giver ikke selv noget bud herpå, men citerer Jarvie (1969) for at argumentere for, at forskeren kun kan komme ud af dette dilemma ved at erkende, at hans/hendes dobbeltrolle som henholdsvis insider og ven, deltager og observatør ikke holder.

Det er klart, at det i mange sammenhænge vil være illusorisk at tro, at man som forsker bare "glider i et med tapetet" og transformerer til insider, men jeg mener samtidig, at det kan lade sig gøre at komme tæt på gennem personlig interesse og indlevelsesevne samt en stor portion selvrefleksion. Forholdet mellem lige præcis deltagelse og observation er i øvrigt ofte et problem, der medieres af tidsfaktoren. Den analytiske distance træder således generelt først i kraft, når forskeren sidder over sit datamateriale ved skrivebordet. Dvs. at der ofte er en nødvendig tidsforskydning mellem deltagelse og den afstand, der er nødvendig, for at reflektere analytisk, samt, i felten, nogle øjeblikke til deltagelse og andre til observation afhængig af konteksten.

Etiske kodekser og uetisk forskning

Forfatterne kritiserer generelt de konkrete etiske retningslinier eller kodekser, der er opstillet af diverse samfundsvidenskabelige organisationer for at være for vage

og generelle og derfor kunne bruges som: "En potemkin-kulisse, bag hvilken uetisk adfærd kan få lov at florere" (side 81)

Men denne kritik hænger efter min mening dårligt sammen med, at deres egen konkluderende moralske anvisning også må siges at levne meget til den enkeltes refleksioner, og det kan vel heller ikke være anderledes, med mindre vi skal til at oprette en form for forskningspoliti, der undersøger, hvorvidt henstillinger om etisk reflekteret adfærd i forskningen nu også efterkommes. Når dette er sagt, vil jeg dog give forfatterne helt ret i, at de etiske kodekser ikke kan stå alene, men må ledsages af en kontinuerlig selvrefleksiv proces, i hvilke forskerens værdigrundlag og holdninger ekspliciteres, og mulige negative konsekvenser af forskningen for undersøgelsesobjekterne i den specifikke kontekst blottægges og imodegås.

Ideen med i kapitel 6 at præsentere eksempler på uetisk forskning er god nok, men de fleste af de præsenterede eksempler er imidlertid så ekstreme og grove, at de bliver selvindlysende. Man kunne her spørge, om det trods alt ikke er i gråzonerne mellem det åbenlyst uetiske og det tilladelige at problemer opstår for de fleste forskere, og om det derfor ikke ville have været mere hensigtsmæssigt at tage udgangspunkt i sådanne eksempler, selvom de naturligvis vil være sværere at håndtere?

Nærhedsetikken

Hvis man forventer at forfatterne skal levere en overordnet forkromet anvisning på hvordan man undgår alle de faldgruber som de præsenterer læseren for, og som hos påvirkelige sjæle, som undertegnede, ikke kan undgå at tilføre en hvis portion (omend forbigående) handlingslammelse, så tager man fejl. Der er ikke tale om en stor generaliserbar teori som kan styre os udenom de etisk-moralske fælder. Der er omvendt heller ikke tale om konkrete retningslinjer a lá de etiske kodekser. Dette kunne godt få mig til at mene, at forfatterne ikke holder hvad de lover i indledningen. Selvom det da også er en anelse frustrerende at læse det konkluderende kapitel, som fremstår noget vagt og som kunne have samlet lidt bedre op på bogens argumenter, så er det alligevel også en forfriskende pragmatisk og simpel tilgang, iblandt en portion "common sense" som forfatterne anviser heri. Meget kort sagt, består det som forfatterne benævner "den professionelle nærhedsetik" i, at: Forskning og vores dagligdags moralske og etiske værdier ikke bør adskilles, fordi forskning og resten af livet i høj grad hænger sammen, de er bare af forskellig orden. Derfor er forskeren forpligtet til at optræde ligeså etisk og moralsk forsvarligt i forhold til sin forskning og til de mennesker der måtte indgå i den, som han/hun gør i forhold til sine almindelige omgivelser i hverdagen. Derudover er denne etik, der altså ind-

rammer en moralsk handlen som forfatterne kalder "øjeblikkets moral" og som de er i færd med at udarbejde nøjere, situationsbetinget, kontekstafhængig og indlevende og bygger: "på en generel og fundamental respekt for andre mennesker og en interesse i deres ve og vel." (s.117). Det er, iflg. forfatterne, meningen at den professionelle nærhedsetik ikke skal afløse, men skal udgøre et supplement til de etiske kodekser

Småtings- og irritationsafdelingen

Der er ikke altid overensstemmelse mellem det citerede udtryk og det forfatterne vil vise f.eks. side 8 på hvilken de taler om farerne for at forskning utilsigtet indebærer overgreb på de personer der deltager i forskningen, men hvor det citat de støtter deres argument på, snarere udtrykker sig omkring de helbreds og sikkerheds risici, der i nogle tilfælde omfatter forskeren. En del engelske citater er dårligt oversat og det forstyrrer (f.eks. s. 102), Jeg vil personligt til enhver tid hellere have en kompliceret engelsk tekst, end en der er dårligt oversat. Stave- og komma fejl er også en kilde til irritation (f.eks. s. 101, 117 etc.).

Konklusion

Alt i alt bestemt en læseværdig bog på trods af ovennævnte kritik, fordi det er en af den slags bøger der minder os om de nødvendige refleksioner, der går forud for ethvert feltarbejde og, vil

jeg så tilføje, for de fleste former for forskning, som ikke skal undrages om ikke de samme, så i hvert fald parallelle etiske overvejelser. Desuden er bogen en god samlet gennemgang af de ofte specifikke etisk- moralske problemstillinger, som de fleste der bedriver feltarbejde kommer igennem på forskellige tidspunkter i forskningsprocessen. Herudover er der ingen tvivl om, at bogen, såfremt den får en stor læser-skare, hvilket man kan håbe på, vil kunne leve op til sit mål om at være debatskabende.

Kristina Grünberg
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

**Peter Bundesen,
Lars Skov
Henriksen & Anja
Jørgensen:**
*Filantropi, selvhjælp
og interesseorganisering - frivillige
organisationer i
dansk social-politik
1849-1990'erne.*
**Odense: Odense
Universitetsforlag,
2001 (447 s:)**

I takt med den stadig stærkere interesse for frivillige organisationer, der slog igennem i Danmark fra midten af 1980'erne og fremefter, har et voksende antal udgivelser om emnet set dagens lys. Dette 447 sider store værk slutter sig til denne litteratur med en ambition om at råde

bod på en åbenlys mangel i dansk forskning i frivillige organisationer - nemlig spørgsmålet om, hvordan relationen mellem de frivillige organisationer og statsmagten har udviklet sig set i et historisk perspektiv. Og denne ambition er fuldt berettiget. Danner man sig et overblik over de eksisterende arbejder om frivillige organisationer, fremstår netop den historiske dimension som et nærmest uopdaget eller i det mindste stærkt underbelyst perspektiv.

Spørgsmålet om relationen mellem det offentlige og de frivillige organisationer er til gengæld blevet gjort til genstand for undersøgelse i en række væsentlige bidrag indenfor feltet. Således skal nævnes Kurt Klaudi Klausens arbejder fra slutningen af 1980'erne, der har udgjort et referencepunkt for meget af den senere danske forskning i frivillige organisationer. Særligt skal fremhæves artiklen "Den tredje sektor - frivillige organisationer mellem stat og marked" i bogen "Stat og Marked" (red. Hviid Nielsen & Klausen, 1989), som rummer en samling af begreber og analytiske perspektiver. Klausen søger her at udpege den frivillige sektors særlige kendetegn i modsætning til hhv. staten og markedet. Han opstiller en række idealtyper for bl.a. handleform, rationale og værdiorientering, der gøres gældende for de tre forskellige organisationsformer og diskuterer, hvilke transformationer og forskydninger mellem idealtyperne, som følger af det øgede sam-

arbejde mellem frivillige organisationer og det offentlige. Lars Skov Henriksens ph.d.-afhandling fra 1995 "Frivillige organisationer i den decentrale velfærdsstat" udgør øjensynligt den mest omfattende empiriske undersøgelse af forholdet mellem frivillige organisationer og det offentlige i Danmark. Med sit primære teoretiske afsæt i nyinstitutionel organisationsteori analyserer Henriksen relationen mellem Ålborg kommune og syv forskellige frivillige organisationer. Han opstiller på den baggrund fem idealtypiske samspilsrelationer mellem frivillige organisationer og det offentlige. Henriksen konkluderer bl.a., at frivillige organisationer i den danske velfærdsstat ikke kan betragtes som en modsætning til den offentlige bureaukratiske serviceproduktion, men snarere skal ses som samarbejdspartnere, der aktivt er med til at udvikle nye paradigmer og praksisser inden for socialpolitikken.

Endelig skal nævnes Socialforskningsinstituttets undersøgelse fra 1998, "socialpolitiske strategier - på tværs af sektorer og organisationer", af Villadsen, Gruber & Bengtsson. På baggrund af en kritisk diskussion af sektor-modellen som analytisk udgangspunkt for studier af forholdet mellem frivillige og offentlige organisationer vælger rapporten diskursanalyse som analysestrategi. I stedet for at søge at påvise, hvordan offentlige og frivillige organisationer grundlæggende adskiller sig fra hinanden eller afdække, hvil-

ken organisationsform, der påvirker eller koloniserer den anden, eftersøger rapporten socialpolitisk tankegodt og praksisformer på tværs af organisationsgrænserne. Gennem analyser af indsatsen overfor narko- og alkoholmisbrug, sindsslidende samt fysisk handicappede fra sidst i 1960'erne og frem demonstreres det, hvordan socialpolitiske diskurser sætter sig igennem på tværs af de traditionelle organisations- og sektorgrænser. På den baggrund konkluderes det, at vi bør forholde os stærkt skeptisk overfor argumenter, der bygger på en snæver kobling mellem organisationers formelle karakteristika og bestemte rationaliteter eller 'sociale ordner'.

Forsøger man imidlertid at gøre status over den danske forskning, der behandler problemstillingen om forholdet mellem det offentlige og de frivillige ud fra et eksplicit historisk perspektiv, bliver listen yderst sparsom. Bogen fremhæver selv to artikler, nemlig Habermann og Ibsens "Den frivillige sektors udvikling i Danmark - 150 års historisk udvikling" fra 1997 og Klaudi Klausens "Et historisk rids over den tredje sektors udvikling i Danmark" fra 1995. Ud over disse tilløb til mere overordnede analyser af problemstillingen, er det mig bekendt hovedsagelig analyser af enkelte organisationers historiske udvikling, der indtil nu er blevet publiceret. Ovenstående skal blot give et uimiddelbart indtryk af, hvad det er for et felt, som bogen

indskriver sig i. Det skulle på denne baggrund stå klart, at der er et udtalt behov for en bredere historisk undersøgelse af forholdet mellem de frivillige organisationer og staten. Således udfylder bogen bestemt et tomrum i den danske forskning på området.

Bogens dobbeltsigte: organisationshistorier og socialpolitik

Hovedparten af bogen består af case-studier af 13 sociale organisationers historiske udvikling i Danmark fra midten 1800-tallet og frem til i dag. Men målsætningen er ikke blot at undersøge disse organisationers individuelle udvikling. Forfatterne ønsker også at trække generelle konklusioner på tværs af de enkelte organisationshistorier, ikke mindst set i lyset af velfærdsstatens udvikling. Undersøgelsen beskrives som havende et dobbeltsigte. Der er dels tale om en analyse af forandringer i de bredere samfundsmæssige ideer om socialpolitiske problemer og sociale indsatser, dels om en undersøgelse af de frivillige organisationers ageren i forhold til disse processer. Det dobbelte formål formuleres således:

“Lidt flot sagt har vi forsøgt at lade os styre af en ambition om at belyse og forstå sammenhænge mellem den velfærdsstatslige udvikling og udviklingen i de frivillige sociale organisationer. Undersøgelsen

har derfor et dobbeltsigte (...) For det første interesserer vi os for udviklingen i samfundets generelle forestillinger om velfærd og social sikring samt de dertil knyttede hjælpeforanstaltninger (...)

For det andet interesserer vi os særligt for, hvordan de enkelte organisationer har forholdt sig til denne udvikling. Hvordan har de håndteret ændrede betingelser, som for eksempel lovindgreb eller svigtende offentlig interesse, og hvorledes har de søgt at påvirke og ændre sådanne forhold.” (S. 11)

Målsætningen om både at analysere udviklingen i det, som forfatterne også kalder ‘den generelle socialpolitiske diskurs’, og organisationernes forhold til denne, søges indfriet i de 13 case-studier. Organisationshistorierne indeholder et væld af oplysninger og mange interessante overvejelser over den samtid og politiske kontekst, som de enkelte organisationer befandt sig i. For den, som ønsker at vide mere om de valgte organisationers historie, er case-analyserne bestemt en yderst nyttig kilde. Er man mere interesseret i den generelle problematik om forholdet mellem de frivillige organisationer og staten, vil de mange sider med detaljerede beskrivelser af organisationerne nok blive for stor en mundfuld. Man må derfor plukke nogle enkelte organisationshistorier ud af bogens omfattende empiri-sektion. Ud over de

11 kapitler om organisationerne er der et indledende kapitel om undersøgelsens formål, opbygning og metode. Kapitlet præsenterer og diskuterer fire forskellige perspektiver på den historiske udvikling i relationen mellem staten og de frivillige organisationer, der har præget den skandinaviske forskning på området. Selvom forfatterne ikke entydigt tilslutter sig et bestemt perspektiv, lægger de ikke skjul på, at de finder den såkaldte kontekstuelle organisationsforståelse mest frugtbar. Dette perspektiv betyder, ifølge forfatterne, at “de frivillige organisationer - snarere end at repræsentere en afsondret, unik virkelighedsforståelse (altså en egenart) - afspejler samfundets dominerende tænkemåder og praksisformer.” (S. 14). Denne pointe understreges igen med de empiriske analyser, der netop bruger en del energi på at diskutere, hvordan de enkelte organisationer præges af - og må forholde sig til - den socialpolitiske kontekst i deres samtid. De to sidste kapitler rummer bogens overordnede analyser, der forsøger at sige noget mere generelt på baggrund af de forudgående organisationshistorier. Kapitlerne afspejler bogens dobbeltsidige analysestrategi. Kapitel 13 anlægger et samfundsperspektiv - hvilket betyder, at der her sættes fokus på de skiftende socialpolitiske forestillinger, og især hvordan de fremherskende begreber om arbejdsdeling og ansvar for løsning af sociale opgaver har formet og

redefineret de frivillige organisationers rolle. I kapitel 14 anlægges et aktorperspektiv, idet det diskuteres, hvordan organisationerne så har ageret i forhold til de ovennævnte forandringer og udfordringer.

Differentierede løbebaner

En af hovedkonklusionerne er, at man ikke samlet set kan betragte den danske velfærdsstats historie som en gennemgribende koloniseringsproces, hvor statsmagten har gennemtrængt og opløst de frivillige organisationer og civilsamfundets egenart. Tværtimod må store dele af historien karakteriseres ved ideologisk overensstemmelse, og ved at de frivillige organisationer og det offentlige har delt den samme socialpolitiske diskurs (S. 404-406). Man kan kun tale om statslig kolonisering i relation til de organisationer, der igangsatte sociale indsatser, der hurtigt herefter blev gjort til et offentligt ansvar (det gælder for de danske sygekasser, Mødrehjælpen og Københavns Understøttelsesforening). Desuden kan begrebet kolonisering være relevant i forbindelse med de professionelle standarder, som frivillige organisationer i stigende grad overtog og implementerede efter anden verdenskrig. Kapitel 14 tager udgangspunkt i et begreb om 'historiske baner' - en antagelse om, at de beslutninger og omstændigheder, der indtræffer tidligt i en organisations livsforløb sætter grænser for dens fremtidige mu-

ligheder. Der skitseres fire historiske baner, som indebærer forskellige relationer mellem de frivillige organisationer og det offentlige. Denne analytik muliggør en rubricering af de 13 organisationer i forhold til deres forskellige grader af sammenvævning og samarbejde med det offentlige. Det fremhæves, at stigende samarbejde og integration har været et gennemgående træk, men at organisationer har fulgt meget forskellige spor i denne proces. Der er med andre ord tale om differentierede samspilsformer. Men man savner en egentlig konklusion i dette afsluttende kapitel.

Dette leder mig til mine kritiske kommentarer til bogen. For det første er der den dobbeltsidige analysestrategi, som leder bogens analyser. Spørgsmålet er for mig at se, hvorvidt ønsket om både at beskrive udviklingen i 'den generelle socialpolitiske diskurs' og 13 frivillige organisationers historiske udviklingen er så ambitiøst, at det bliver yderst vanskeligt at gennemføre en grundig analyse på begge fronter? Forfatterne er selv inde på, at ambitionen om at lave en bred analyse har omkostninger i forhold til dybden og den kritiske granskning af kilderne og lader det være op til læseren at bedømme, hvorvidt de har sat sig på to stole. Bogen har, som det formuleres, forsøgt "at finde en mellemproportional mellem på den ene side intensive, kvalitative studier med et lille n, der understreger kompleksiteten, og på den anden side, ekstensive, kvantitative

studier med et stort N, der undersøger generelle tendenser. Det metodiske valg står ikke nødvendigvis mellem disse to yderpoler." (S. 23). På trods af den store detalje rigdom i organisationshistorierne og de mange gode overvejelser om den socialpolitiske udvikling, sidder man stadig tilbage med en fornemmelse af, at der kunne være gået mere i dyden både på det ene og det andet niveau. Bogen fremstår hverken som et detail-studie af de valgte organisationer eller som en dybdegående analyse af den socialpolitiske udvikling. Hvad angår organisationshistorierne, så præges de af, at der helt primært har været anvendt sekundære kilder (dvs. fremstillinger om organisationerne, jubilæumsskrifter, biografier), og man kunne utvivlsomt være kommet dybere ved inddragelse af flere og andre kilder. Beskrivelserne af udviklingen i socialpolitiske forestillinger er naturligt nok præget af begrænsninger, idet der først og fremmest er fokuseret på det, der har haft betydning for de frivillige organisationers eksistensvilkår. En rimelig afgrænsning. Med et ståsted indenfor diskursanalysen og Foucaults historieskrivning kan jeg dog ikke undgå at bemærke den noget lemfældige omgang med diskursbegrebet i bogen. Således anvendes udtrykket 'den generelle socialpolitiske diskurs' jævnlige uden, at der gøres noget egentligt forsøg på at forklare, hvad denne term betyder. Det, der sigtes til, er utvivlsomt en bredere social-

politisk tankegang eller rationalitet, men denne generalisering står umiddelbart i modstrid med diskursanalytikernes fokusering på det specifikke. Der er da heller tale om egentlige diskursanalyser i bogen, så termen er måske ikke så velvalgt. Det kan i den forbindelse undre, at der på intet tidspunkt refereres til de analyser af socialpolitiske diskurser, som findes i den indledningsvis nævnte SFI-publikation "Socialpolitiske strategiske - på tværs af sektorer og organisationer".

Bogen arbejder ikke ud fra ét bestemt teoretisk udgangspunkt (selvom forfatterne som nævnt er mest sympatiske overfor det kontekstuelle organisationsperspektiv), og det er heller ikke ambitionen at udvikle en teori om de frivillige organisationer og deres relation til det offentlige. Målet er derimod, at "bruge case-studierne til at vurdere, udfordre og nuancere nogle af de fremherskende teorier og forståelser af de frivillige sociale organisationers udvikling. (...) For det andet bruger vi case-studierne til at udvikle begreber og teori-fragmenter til karakteristik af de frivillige sociale organisationer og udviklingen i forhold til det offentlige." (s. 21). Dette er for så vidt en sympatisk, ydmyg tilgang. På den anden side giver bogens analyser til tider et lidt springende indtryk, og man spekulerer på, om ikke netop et mere defineret teoretisk udgangspunkt kunne have præciseret og bundet bogens analyser mere klart sammen? Men

måske er dette problem uundgåeligt, når man arbejder ud fra et pragmatisk teoretisk udgangspunkt.

Endelig er der bogens overordnede konklusioner om, at den socialpolitiske og historiske kontekst, sammen med valg truffet tidligt i organisationens levetid, har spillet en afgørende rolle for de enkelte organisationers udviklingsforløb. Man kan ikke andet end at være overbevist om det rimelige i denne betragtningsmåde. Bogen formår bestemt at vise de differentierede løbebaner, som de undersøgte organisationer har fulgt. Blot kan man her overveje, om ikke der til en vis grad løbes åbne døre ind? Er der stadig et stort behov for at gøre op med en tese om, at staten op gennem moderne tid har koloniseret de frivillige organisationer?

På trods af disse indvendinger, skal det imidlertid fastholdes, at der er tale om en meget tiltrængt bog, som bestemt er yderst læseværdig, og som gør os betydeligt klogere på de frivillige organisationers udvikling og historiske betydning i den danske velfærdsstat.

Kaspar Villadsen
Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Lars Kjerulf Petersen: *Technokultur - musikken, fællesskabet, samfundet. Multivers. 2001*

Da undertegnede var til sit første 'rave' (eller technofest) i begyndelsen af halvfemserne var oplevelsen ikke videre heldig. Ravet foregik i en gammel industrihal, lydtrykket var stort, og der var fyldt med dansende mennesker. Men musikken var underlig (den mindede mest om en slags rytmisk larm), jeg kunne ikke finde baren, og man dansede tydeligvis ikke med hinanden, men med sig selv. Jeg havde, kort sagt, svært ved at orientere mig - og vendte hurtigt tilbage til discotekets trygge rammer.

Oplevelsen havde muligvis været anderledes hvis Lars Kjerulf Petersen havde ledsaget mig, eller hvis hans bog om Technokultur allerede dengang havde været til min disposition. I hvert fald viser bogen at Lars Kjerulf Petersen er en kompetent guide i det techno-kulturelle landskab, ikke mindst for sociologer.

Lars Kjerulf Petersens ærinde er at præsentere en kultursociologi for technomusikken. En væsentlig tese er at en analyse af techno'en kan fremdrage interessante forhold om skiftet fra industri- til informationssamfund.

I argumentationen for denne tese startes med en skitse af technomusikkens opståen og udvikling som viser at nok er techno'en et 'selvstændigt' fænomen,

som er kendetegnet ved et særskilt musikalsk og kulturelt udtryk, men det er samtidig en musikform som har tydelige rødder i andre musikalske strømninger som disco, rap og hip hop.

Dernæst følger en teoretisk diskussion af musikkens betydning. Spørgsmålet er hvilken slags mening eller betydning som findes i musik. Lars Kjerulf Petersen interesserer sig her først og fremmest for den extramusikalske betydning. Det vil sige de musikalske tegn som henviser til noget der så at sige ligger uden for musikken. Diskussionen er tydeligt semiotisk inspireret, men der spores eksempelvis også en fænomenologisk interesse.

Med den teoretiske viden om at musik udmærket kan referere til forhold 'uden for sig selv' udføres nogle analyser af en række technonumre og musikvideoer. Analyserne er måske ind i mellem en smule kortfattede og tolkningsangste, men forfatterens evne til at gengive en musikalsk oplevelse sprogligt er prisværdig. Om bestemte aspekter i et stykke musik siges eksempelvis, at de „tilføjer først en lidt tung snublen ind i beatet og derefter et løft og en lettelse af det, snuble-lette-snuble-lette, hvilket alt i alt gør det mere hoppende“ (s. 80). Andre lyde beskrives som „en slags kort og krap elektronisk bølge eller raslen, et te-te-tek, der lyder som D-figuresens da-da-dern-dern da daerrrrn“ (s. 82).

Musik- og videoanalyserne fremdrager to aspekter som er centrale for techno-

kulturen: teknologien og overskridelsen. Teknologien er central fordi den er allestedsnærværende i technomusikken der ikke blot laves og udføres ved hjælp af elektronik, men også inddrager tydelige teknologiske referencer i sit udtryk. Det samme viser sig i videoerne, hvor eksempelvis cyborgs spiller en rolle. I en lidt bredere konklusion siger Lars Kjerulf Petersen:

Technoen er simpelthen med til at definere hvordan computerne og den informationsteknologiske verden lyder og virker, og dermed også hvordan den bliver integreret i vores levede liv - hvordan vi kropsligt/sanseligt er rettet mod den“ (s.114).

Det andet centrale aspekt, overskridelsen, gives et selvstændigt kapitel hvor der, ikke mindst i forhold til Durkheims distinktion mellem det profane og det sakrale, gøres et forsøg på at bestemme techno-festen (det såkaldte rave) som overskridelsens sted. Ved en technofest serveres sjældent øl, der findes ikke en tydelig scene at rette sig mod, og folk danser med sig selv. Men alligevel er der tale om en overskridelse som umiddelbart kan bestemmes som „en overskridelse ud af kroppen og ind i nogle større energier.“ Eller „som en overskridelse ud af tanken og ind i kropsligheden“ (s. 138). Mere præcist knytter ravets overskridelse sig til forholdet mellem individ og kollektiv, det religiøse, relationer til og med teknologi samt seksualitet. Det er i forhold til disse punkter at technokulturens

fester kan bestemmes som noget særligt og afgrænset. Men techno er mere end musik, videoer og fester. Der er, hævder Lars Kjerulf Petersen, tale om en slags subkultur, eller et stammefællesskab, med særegne ritualer, symboler og koder.

I bogens afsluttende, centrale, kapitel forsøger Lars Kjerulf Petersen at læse sine analyser ind i en forståelse af informationssamfundet, eller måske rettere at placere analyserne så de kommer til at udsige noget om informationssamfundet. I tilknytning til blandt andet McLuhans og Castells arbejder hæfter kapitlet sig ved flere centrale temaer: Der er for det første teknologien som gennemsyrrer technoen og som også er informationssamfundets kendetegn; det være sig som proteser, der indsættes mellem mennesker og verden, eller det er medier som nok bringer verden tættere på, men stadig opretholder en afstand. Der er for det andet tiden som ikke længere kan betragtes som lineær, men som i informationssamfundet (og reflekteret i technoen) bliver til det Castells kalder for „timeless time.“ Der er for det tredje kroppen som ikke længere kan holdes adskilt fra teknologien. Og der er for det fjerde netværksstrukturen, som relevant metafor for informations-samfund og techno.

Technokultur er en interessant bog som formår at stille skarpt på et sociologisk relevant fænomen. Den er skrevet af en forfatter som tydeligvis har øre for musikkens klange og rytmer og øje for

makrosociologiske forandringer i skiftet fra industri til informationssamfund. Og ikke mindst tør forfatteren stå ved sine levede erfaringer fra technomiljøet.

Som Lars Kjerulf Petersen bemærker indebærer oversættelsen fra musik til skrift at noget tabes. Men samtidig vindes noget. Bogens sociologiske 'overskridelse' af aktørernes konstruktion af teknokulturen gør os ikke blot klogere på et væsentligt kulturelt fænomen, men også på det gennemteknologiserede samfund som kalder på relevante og effektive analyser og forståelsesrammer.

Alligevel er det klart at der alt efter læserperspektiv kan fremsættes indvendinger. Et kritikpunkt, som her skal fremhæves, er at analysens spændvidde muligvis er for stor. Der startes således i de musikalske detaljer og sluttes i de store begreber om informations- og netværksamfund. Denne mikro-makro bevægelse er ambitiøs og ind i mellem kunne man have ønsket at analysens delelementer var udfoldet med større grundighed.

Et andet kritikpunkt knytter sig til bogens teoretiske ståsted. Selvom de anvendte teorier ikke kan frakendes relevans, kan man argumentere for at de taget under et hænger fast i et modernistisk paradigme. Derfor er deres udsigekraft trods alt begrænset når den empiriske genstand er technoen som jo, ifølge bogens tese, udtrykker et skift fra det moderne industrisamfund til et (post- eller a-) moderne samfund.

Spørgsmålet er om ikke bogen ville have vundet ved et større teoretisk mod som indfangede dette skift. Eksempelvis kunne det have været interessant hvis bogen havde inddraget cyborgteori og sat denne i relation til techno-kulturen. Dette er selvfølgelig en idiosynkratisk bemærkning, men den ligger ikke langt fra centrale passager i bogen. For det første berøres cyborg-begrebet kort i forbindelse med en video-analyse (men det forlades igen under henvisning til at der er tale om et fremtids-scenarior). For det andet, og det er måske væsentligere, er det et tilbagevendende tema i bogen at techno-kulturen er kendetegnet ved en teknologisering af kroppen - et forhold som netop tematiseres i cyborg-tankegangen.

Denne tangent kunne måske have kvalificeret diskussionerne af teknokulturen og informationsamfundet yderligere. Men man kunne også forestille sig at en sådan teoridannelse havde givet anledning til at den etablerede sociologi i højere grad var blevet udfordret. Sociologer trænger ind i mellem til et godt 'rave', og sociologiens teorier kan med fordel tilføres noget mere techno(-logi).

Peter Lauritsen
Institut for Informations- og Medievidenskab
Aarhus Universitet

**Stig Hjarvard (red.):
*News in a
Globalized Society.*
Göteborg:
Nordicom, 2001.**

News in a Globalized World indskriver sig i og kommenterer på en ny forskningsagenda der, ifølge redaktør Stig Hjarvards indledning, er blevet udviklet indenfor mediestudier siden 1980'erne. Denne teoretiske fornyelse relateres til mindst to centrale processer. For det første gav de politiske omvæltninger i østblokken og golfkrigen en forstærket fornemmelse af den nære tilknytning mellem medier og politik. For det andet øgede udviklingen af nye teknologier som internet, satellit-tv og broadcasting, og placeringen af disse medier og teknikker på forholdsvis få (vestlige) hænder, fornemelsen af at nye forståelser af medierne, og deres relationer til bredere samfundsmæssige og politiske sfærer måtte på banen. Begrebet om globalisering kom til at spille en central rolle i denne rekonceptualisering. Dette begreb syntes at kunne indfange den dobbelte proces igennem hvilken medieverdenen på den ene side blev tvunget til at redefinere sin egen rolle, idet dens omdrejningspunkt ikke længere syntes at være nationalstaten, mens visse typer af programmer og nyheder på den anden side blev udspreddt til større og større dele af verden. Begrebet blev dog også kritiseret for samtidigt at være for "all-embracing and vague" (8).

News in a Globalized So-

ciety arbejder derfor mod at gen-karakterisere og komplicere globaliseringsbegrebet. Dette sker i fire dele. "Globalization and the Role of News Media" er af teoretisk karakter og indeholder bidrag fra Stig Hjarvard og Daniel Biltereyst. Stig Hjarvard pointerer, at det globale ofte forstås som en forstørrelse af det nationale, men at denne forståelse ikke indfanger globaliseringsprocessers heterogenitet. Han foreslår begrebet deterritorialization, til at give en karakteristik af det globale som proces snarere end entitet. Han giver dog dette begreb en noget snævrere fortolkning end i dets oprindelige formulering fra Gilles Deleuzes og Félix Guattaris *A Thousand Plateaus – Capitalism and Schizophrenia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987 [trans. Brian Massumi fra originaludgave på fransk 1980]), se nedenfor. Daniel Biltereyst tager udgangspunkt i det forhold at mens der aldrig tidligere har været så meget information om internationale begivenheder tilgængelig, bliver der udvist mindre og mindre interesse for at vise og se det. Han lokaliserer dette 'paradoks' i et misforhold mellem den teoretiske idé om 'citizenship' og det konkrete publikum, som benytter nyhederne 'i kontekst' til at definere og debattere deres kollektive identitet.

Bogens anden del kaldes "New Media, Global News and Democracy" og har et lidt uklart forhold til første del, idet temaerne, for denne læser, synes at overlappe i

nogen grad. Ingrid Volkmer's bidrager med en diskussion af "International Communication Theory in Transition". Hun ser international kommunikation som 'denationalized' og arbejder ud fra et systemteoretisk, dialektisk perspektiv på at teoretisere denne forandring. Den teoretiserende tilgang, som man også ser i andre af bogens bidrag, er dog ikke problemfri, og et eksempel fra Volkmer's artikel kan være på sin plads. Under overskriften "Internet: Particular Issues in a Universally Accessible Public Sphere" eksemplificerer hun tilgangen og identificerer fire forskellige typer af 'environment', som internettet siges at befinde sig i. Først er det værd at bemærke, at det kun er muligt at karakterisere dette medie som en 'universally accessible public sphere' ved teoretisk at distancere sig fra mediets specificitet og konkrete brug. Volkmer's typologi anerkender i princippet internettets partikularitet, og foretager derfor en opdeling efter politiske og teknologiske omgivelser, såsom "State-regulated, limited international communication environment" eller "post-communist transition environment" (73-4). Når denne opdeling foretages synes det imidlertid ikke længere klart at man meningsfuldt kan tale om en generaliseret denationalisering, idet det er tydeligt at de nationale, historiske og politiske processer, der har banet vejen for såvel kommunisme som 'post-kommunisme', spiller en væsentlig rolle for forskellige

typer af 'medie-omgivelser'. Denne tanke åbner en pandoras æske. For hvis nationale, kulturelle, institutionelle og politiske forhold, faktisk i høj grad har betydning for, hvordan hvert givent medie promoverer, udvikler og klarer sig, er det uklart hvad en systemteoretisk tilgang, der tager udgangspunkt i en abstraktion fra den empiriske kontekst, kan tilføje: begreberne synes for store og grebet for løst.

Den efterfølgende empirisk funderede artikel af Chris Paterson farer langt bedre. Paterson kritiserer den ekstreme koncentration af kontrol på internettet igennem en analyse af de tilgængelige nyheder og de få kilder, de kommer fra. Hans analyse gør det plausibelt, at ensretningen af nyheder begrænser og homogeniserer ressourcerne for 'public discourse' (89-90). Og han efterspørger flere konkrete etnografiske studier af medielandskaberne (82-3). Klaus Bruhn Jensens artikel er polemisk anlagt og handler om virtualitetens muligheder for at forbedre den moderne sekulariseringsproces, og dermed demokratiet. Han kritiserer en antagelse om 'face-to-face' kommunikationens prioritet i forbindelse med demokratiske processer og hævder, at disse snarere er afhængige af solide mekanismer til afslutning af debat end af muligheden for at snakke videre. Han ser i internettet muligheder for at nyskabe sådanne afslutningsmekanismer, omend disse forbliver på et programmatisk niveau.

I del tre: "Regionalization and Domestication of Foreign News" analyseres måder hvorpå internationalt nyhedsmateriale gøres relevant i lokale sammenhænge. Igen er de empirisk velfunderede studier mest interessante. Tore Slaatta diskuterer arbejdsbetingelserne for norske journalister i Bruxelles før og efter det norske nej til indtrædelse i EU. Dette resultat fik konsekvenser for såvel receptionen af EU-nyheder i Norge som journalisternes status på egen arbejdsplads og blandt andre journalister i Bruxelles. Det underbygges således empirisk, hvorledes "domestication [is] a sociological and ideological structure underlying the organisational priorities and routines of foreign news production" (145). Fra en anden verdensdel, men skrevet med lignende grundighed og flair kommer Norbert Wildermuths "Striving for Credibility. News and Current Affairs on Star TV India", der analyserer hvordan og hvorfor Rupert Murdochs 'Star TV' og andre internationale selskaber i løbet af få år kunne overtage store dele af markedet fra det totalt dominerende statsejede indiske selskab Doodarshan.

Den sidste del af News in a Globalized Society omhandler medier og krig. Stig A. Nohrstedt og Rune Ottesen foretager en komparativ analyse af golf-krigens dækning i de skandinaviske lande, Tyskland, USA, Ethiopia og Iraq. De finder, at mens det er nødvendigt at tale om golfkrigen som en

global mediebegivenhed, kan dette kun forstås i lyset af de lokale tilpasninger og drejninger (den tidligere nævnte domesticering) nyhederne får i hvert enkelt land. Ikke desto mindre finder de, at de vestlige medier har vist sig "incapable or unwilling to develop crucial critique against the government and the political elite unless the establishment is divided with respect to the rationality of pursuing the war policy" (214). De efterspørger derfor større etisk og kritisk bevidsthed fra såvel medier som medieforskere. I bogens sidste bidrag udvider Daya Kishan Thussu denne kritik igennem en analyse af CNN's dækning af konflikterne i det tidligere Jugoslavien. Artiklen argumenterer for, at CNN redefinerede krigshandlingerne, så de fremstod som et spørgsmål om en humanitær handling i forhold til de undertrykte befolkningsgrupper i området og derfor aldrig tematiserede de geopolitiske og strategiske grunde, der reelt dannede baggrund for disse begivenheder. Mens karakteriseringen af CNN som 'propaganda' bliver sandsynliggjort, lider artiklen dog (som flere andre) af syndromet 'for store kategorier'. Antagelser som: "In the end, it remains a question of power..." (230), gør det svært at se hvordan der burde (eller kunne) handles i lyset af konklusionen: "The NATO bombing of Yugoslavia, apart from human tragedy, cost \$11 billion in warfare alone, while further

\$60 billion of damage was inflicted by the bombing and yet it was labelled as a humanitarian intervention, couched in moral tones and presented by the media as a great victory for human rights" (231-2).

Uanset om man er interesseret i teori, empiri eller etik synes et bredt begreb som Thussu's 'power' ikke at være til megen hjælp i denne situation. Som 'det globale', 'det nationale', 'identiteten', eller 'internettet', er ordet både for stort og for upræcist. Indenfor STS-studier taler man i dag om 'empirisk filosofi'. Mange af studierne i herværende antologi kunne styrkes ved at tage denne formulering seriøst. Dette indebærer detaljerede studier af konstellationer af materielle, institutionelle, tekniske, kulturelle, økonomiske og politiske elementer, uden a priori at have en antagelse om visse elementer som basis for de andre. Herved viser det sig ofte, at magt og politik er gemt i detaljen og kompositionen af forskellige netværk. Og det er derfor ofte i den lokale mikrosammensætning af diverse elementer, at åbningerne kan findes for en regulær deterritorialisering (i en Deleuziansk forstand) af de bestående mediers monopoliseringer og globaliseringer: en åbning ud imod skabelsen af en mangfoldighed af perspektiver og meninger, snarere end imod en konsensuspræget idé om en universel 'public sphere'.

News in a Globalized Society tager vigtige debatter op om forandringsproces-

serne i verden, og mediers implikationer i disse, ved indgangen til det 21. Århundrede. Den angiver nye perspektiver på relationerne mellem nyheder, medier og globalisering. I forsøget på at gøre dette synliggøres dog samtidig disse begrebers grundlæggende mangel på stabilitet, hvilket indikerer behovet for at gentænke feltets teoretiske kategorier på endnu mere fundamental vis.

Casper Bruun Jensen
Institut for Medie- og Informationsvidenskab
Aarhus Universitet

Inge Bryderup:
Kvindehjemmet Jagtvej – en interviewundersøgelse blandt brugere.
Danmarks Pædagogiske Universitet, 2001. (140 s.)

Kvindehjemmet Jagtvej – en interviewundersøgelse blandt brugere - er en interviewundersøgelse af kvinder på krisecenter. I løbet af perioden fra januar 2000 til februar 2001 er i alt 23 kvinder blevet interviewet om deres oplevelse af opholdet på Kvindehjemmet på Jagtvej i København. Inge Bryderup har selv forstået interviewundersøgelsen der også omfatter et mindre spørgeskema, ligesom hun har inddraget personalet og deres synspunkter såvel før som under hele processen. Kvindehjemmet er en selvejende institution med overenskomst med

Københavns kommune, og i henhold til servicelovens § 94. betegnes stedet som et botilbud til kvinder, med og uden børn, der midlertidigt befinder sig i en psykosocial krise.

Fælles for de kvinder der indgår i undersøgelsen er at de skal have opholdt sig på Kvindehjemmet minimum 14 dage i løbet af år 2000. Af de 54 kvinder der ud fra denne betingelse kunne indgå i undersøgelsen har kun 23 valgt at deltage. Opholdstiden for de kvinder, der har valgt at deltage, spænder fra 1 måned til 14 måneder, og 9 af kvinderne har været på stedet længere end 6 måneder. Endvidere gælder det at kvinderne er interviewet tidligst en måned efter at de er fraflyttet Kvindehjemmet.

Inge Bryderup gør selv opmærksom på at det store frafald medfører visse problemer, herunder at der indgår for få kvinder med anden etnisk baggrund end dansk i forhold til sammensætningen af Kvindehjemmets brugere generelt. Her har der gennem årene været en stigende andel kvinder med anden etnisk baggrund end dansk. I 2000 udgjorde denne, i øvrigt meget heterogene, gruppe 75% af kvindehjemmets brugere, mens de i Inge Bryderups undersøgelse kun udgør 56%. Denne differens udgør dog næppe et væsentligt problem i forhold til gyldigheden af undersøgelsens resultater, i særdeleshed fordi kvinderne uanset etnisk baggrund ikke divergerer så meget i deres synspunkter vedrørende opholdet på Kvindehjem-

met.

Et andet problem udgøres af undersøgelsesdesignet, idet dette ikke rummer mulighed for at vurdere hvorfor en tredjedel af kvinderne vælger at forlade Kvindehjemmet efter blot et meget kort ophold. Af de 176 kvinder der fik plads på Kvindehjemmet i løbet af 2000 forblev 60 kortere end 14 dage på stedet, og 111 af kvinderne forlod Kvindehjemmet igen indenfor de første 3 måneder. Dette forhold modsvarer ikke i undersøgelsen hvor kun 7 af de 23 interviewede kvinder var på Kvindehjemmet i 3 måneder eller derunder. Inge Bryderup fremlægger dog dette misforhold åbent og søger undervejs at medtænke dette aspekt.

For at vurdere undersøgelsen ud fra de rigtige præmisser er det dog væsentligt at holde sig bogens formål for øje. Dette er at: "(...) afklare hvorvidt brugerne oplever at få den nødvendige hjælp og støtte under deres ophold på Kvindehjemmet" (s. 17). Et andet væsentligt forhold, der bør tages i betragtning, er at undersøgelsen er bestilt af ledelsen på Kvindehjemmet, idet denne ønskede at: "Undersøgelsens resultater skulle inddrages i den løbende evaluering af institutionens tilbud og arbejdsformer" (s.16). Man har således ønsket en undersøgelse der tog udgangspunkt i de eksisterende forhold, som evaluerede den gældende praksis og pegede fremad.

Resultatet er et øjebliksbillede af opholdet på en døgninstitution i år 2000 - 23 brugeres fremstilling af hvordan

det er at bo og fungere i en længere periode i et sådan botilbud som Kvindehjemmet på Jagtvej udgør. Kvindernes udsagn er bærende for hele fremstillingen der ikke søger at trække sociologiske teorier eller anden form for forklaring ind. I forhold til anden sociologisk litteratur på området, her kan Margaretha Järvinens bog fra 1993: *De nye hjemløse. Kvinder fattigdom og vold fremhæves*, er Inge Bryderups bog således svag i det den ikke løfter sig særlig langt ud over selve interviewenes indhold. Det forhold at den tegner et øjebliksbillede medfører samtidig at man ikke, som i en forholdsvis ny bog om Grevinde Danner af Britta Mogensen et al: *Solidaritet eller klientgørelse? – En undersøgelse af Dannerhusets ideologi og struktur* får et historisk billede af krisecenterets betydning og udviklingen i brugergruppen.

Styrken i Inge Bryderups bog består i, at kvindernes udsagn står meget stærkt. Inge Bryderup har valgt en meget tilbagetrukket rolle i forhold til det indsamlede materiale, idet hun har struktureret materialet i et antal emner, men derudover lader citater fra interviewene tale for sig selv. Ved at fremlægge en række udsagn fra forskellige kvinder vedrørende de samme forhold ønsker Inge Bryderup at fremstille bredden i opfattelserne, udtrykt som nuancer og modsætninger. Gennem interviewene vurderes kvindernes syn på medarbejdernes arbejde, deres evne til at yde kvinderne krisehjælp såvel som prak-

tisk hjælp samt medarbejdernes evne til at støtte kvindernes børn. Derudover fokuseres der på kvindernes oplevelse af samværet med de øvrige beboere, samt på kvindernes vurdering af de fysiske rammer, regler og pligter. Tilsammen giver interviewene et meget nuanceret billede af årsagerne til at komme på krisecenter og af kvindernes skam over det der er sket, hvilket bl.a. viser sig ved at kvinderne fortier den vold de ofte har været udsat for.

Bogen fokuserer endvidere på glæden og vigtigheden ved samværet med andre kvinder og glæden ved at der er et personale der kan støtte, men samtidig hermed på kvindernes frustrationen over at befinde sig i en situation hvor denne hjælp er nødvendig. Inge Bryderup angiver at i særdeleshed ét forhold kom bag på hende, nemlig hvor længe kvinderne opholder sig i de forholdsvis små omgivelser på Kvindehjemmet, og hvor meget det påvirker såvel kvinderne som børnene i negativ retning. En institution som Kvindehjemmet har sin styrke i at fungere som en akut hjælpeforanstaltning. Det er et sted at være, og et sted hvor kvinderne kan hente råd og vejledning i den første svære tid når de, efter en ofte langstrakt, turbulent og voldsom periode, pludselig står alene med børnene og økonomiske problemer. Efter de første tre måneder afløses følelsen af hjælp dog typisk af en følelse af usikkerhed om hvad der videre skal ske og hvornår, og kvinderne ople-

ver mindre overskud til at involvere sig i de øvrige beboere. Kvindehjemmet er en overgangsfase. Det ved kvinderne og efterhånden som denne fase forbliver uafsluttet vokser frustrationerne.

Problematikken omkring kvindernes lange ophold er væsentlig, fordi dette område adskiller sig fra de øvrige områder Inge Bryderup kommer ind på i denne bog. Som nævnt er det Kvindehjemmets ledelse der har bestilt bogen, og store dele heraf vedrører forhold som Kvindehjemmets personale kan sætte ind overfor. Det gælder f.eks. rådgivning. Kvindehjemmets socialrådgiver yder bistand i en række af de tilfælde hvor kvinderne ikke finder at deres egen socialrådgiver har vejledt dem godt nok. Anderledes forholder det sig med den lange opholdstid da den skyldes mangel på boliger. Dette forhold kan Kvindehjemmet ikke gøre meget ved andet end at hjælpe kvinderne bedst muligt gennem ventetiden. Og derfor er bogen mere end blot end fremstilling af hvorledes kvinderne oplever deres ophold på Kvindehjemmet på Jagtvej. I al stilfærdighed er det en markering af hvor væsentligt det er at der eksisterer krisecentre a la Kvindehjemmet, men også en anklage om at institutioner som Kvindehjemmet ikke alene kan løfte de problemer kvinderne står med, når de forlader det ofte voldelige forhold. Forfatteren slutter derfor også med at påpege samfundets ansvar for at hjælpe disse kvinder og deres børn.

I forhold til bogens formål giver undersøgelsen en glimrende evaluering af det arbejde der foregår på Kvindehjemmet. Undersøgelsen peger på en række områder hvor de ansatte udfører en god og støttende indsats, men også på en række områder hvor kvinderne føler sig overvåget og hvor forholdene simpelthen ikke er tidssvarende. Set i det lys er bogen arbejdsvenlig fordi det, i forlængelse af denne undersøgelse, er let for Kvindehjemmet at tage fat i en række konkrete områder og arbejde videre med dem – præcis som det var intentionen. Undersøgelsen afvejer således på glimrende vis behovet for kontinuitet og behovet for fornyelse.

For os andre åbner undersøgelsen for en øget viden om den marginalisering børn og kvinder oplever ved at skulle på krisecenter. Inge Bryderups bog giver et anderledes billede af kvinder på et kvinde- krisecenter end tidligere undersøgelser har gjort, idet kvindernes egne udsagn kommer til at stå meget stærkt, uanset eller måske netop fordi de ikke er vredet ind i et sociologisk teorikompleks. Men uanset at sociologisk teori ikke direkte indgår i Inge Bryderups bog, afspejler undersøgelsen ikke desto mindre en kritisk holdning til de forhold denne marginaliserede gruppe kvinder tilbydes. Af samme grund kan jeg ikke lade være med at ønske, at Inge Bryderup trods alt havde vovet at gå lidt længere med bogen end blot at være pennefører. At hun havde

brugt sin viden indenfor området til at slå et ekstra slag for denne gruppe kvinder gennem en lidt skarpere og mere kritisk holdning til den støtte kvinderne og et kvinde- krisecenter som Kvindehjemmet får fra samfundets side. Dermed ville Inge Bryderup sandsynligvis have opnået ikke blot en bog der på glimrende vis opfylder sit erklærede formål, nemlig at fungere som oplæg til diskussioner internt i huset. Hun ville samtidig have opnået en bog der kunne fungere som oplæg eksternt og danne grobund for en tiltrængt diskussion vedrørende den hjælp og støtte, eller mangel på samme, kvinderne tilbydes når de står i en akut krise og må tage ophold på et krisecenter.

Esther Nørregård Nielsen

Sociologisk Institut
Københavns Universitet

Patrik Aspers:
Markets in Fashion: A Phenomenological Approach.
Stockholm: City University Press: 2001 (344 s.)

Stockholm-sociologen Patrik Aspers giver i bogen *Markets in Fashion: A Phenomenological Approach* et fint portræt af modefotografiets spændende verden. Han fører læseren ind i det komplekse samarbejde mellem fotograf, mode- redaktør, stylist, make-up artist, frisør og model, der sam-

men skaber en billedreportage. Han undersøger forholdet mellem fotografer og deres assistenter og viser, hvordan assistenterne indsocialiseres i modefotografiets verden, indtil de når det punkt, hvor de med stolthed selv kan kalde sig fotografer. Han beskriver, hvordan modefotografer indretter deres studier (med espressomaskine og designermøbler), og hvor nøje de gransker deres kollegers billeder for at afvriste dem deres tekniske finesser.

I Sverige har modefotografiet været i rivende vækst siden midten af 80'erne, da modefotograferne for alvor løsrev sig fra andre fotogenerer og -markeder. Udviklingen i Danmark var parallel, idet den i begge lande var drevet af det fælles-nordiske modeblad *Clic* med den svenske fotografs Mikael Janssons nyskabende billeder (som i øvrigt også satte gang i den danske modeforskning). I Stockholm har de dog den fordel, at der findes en del institutioner med internationale kontakter, såsom den svenske udgave af *Elle* og detailkæden H&M, der hvert år giver svenske fotografer mulighed for arbejde med internationale supermodeller som for eksempel Claudia Schiffer. Alligevel er det svenske marked for modefotografi lille i forhold til, hvad der foregår i New York og London. I et globalt perspektiv handler Aspers bog altså om et perifert mode- marked, der dog er tæt forbundet med internationale trends og globale centre.

Grundbegrebet er marked som Aspers vedholdende

vrister ud af økonomernes greb for at genindsætte den konkrete sociale virkelighed. Markedet er for Aspers den meningsstruktur, der styrer og muliggør modefotografi. Han trækker især på den amerikanske sociolog Harrison White, der i lighed med klassisk økonomisk teori definerer et marked som en mekanisme, der forbinder købere og sælgere, og hvor alle aktører søger at maximere deres egen nytte. Den vigtige modifikation er imidlertid, at markedet ikke er transparent. Markedet er et spejl, hvori producenterne først og fremmest ser sig selv.

Dette kan overføres direkte på modefotografiets verden. Modefotografer skaber en markedsniche ved at udvikle deres personlige stil, som de først og fremmest definerer i relation til andre modefotografer. Dette er blevet vigtigere, efterhånden som markedet i løbet af de seneste årtier er blevet mere specialiseret, og en modefotografers karriere afhænger i høj grad af, om hans eller hendes stil går i spænd med tidens trends. Aspers viser, at fotografer er utroligt opmærksomme på, at deres identitet skabes i samarbejdet med deres klienter. Det er derfor mange fotografer vil arbejde gratis for at få en reportage i et avant-garde blad (her er det kortlivede stockholmske *Bibel* hovedeksemplet), mens de siger nej til at arbejde for et postordrefirma, der ellers tilbyder en god betaling. Modefotografernes interne hierarki modsvarer af andre grupper på markedet: modeblade (og

dermed moderedaktører), reklamebureauer, tøjfirmaer og modeller. Aspers viser os, at anseelse er smitsom, og at identitet er performativ og relationel.

I bogens centrale kapitler modstiller Aspers modereportage med reklamekampagne, som tilsammen udgør en modefotografers vigtigste arbejdsopgaver. En reportage rummer en høj grad af frihed for fotografen og hans team ('han' fordi det er et mandsdomineret erhverv), selvom den er dårligt betalt. Reportagen giver mulighed for at eksperimentere og dermed udvikle den personlige stil, der jo er afgørende for, at fotografen får flere jobs. En reklamekampagne er derimod godt betalt, men arbejdet består i at fremstille billeder, der allerede er specificeret af reklamøren og reklamebureauets art director. Kun fotografer med en vis anseelse får deres navn på reklamen. Den bidrager altså i mindre grad til at fremme fotografens professionelle identitet.

Endnu en vigtig klientgruppe i den lave ende af markedet er postordrekatalogerne. Det er egentligt meget pudsigt, at de har så dårligt et rygte blandt fotografer, for det er de eneste billeder, hvor man skal kunne se tøjet. Dermed er fotografens frihed til at komponere billederne også begrænset, selvom arbejdet er lukrativt. En vigtig følge af den afsmitende anseelse er netop, at en fotograf kan ødelægge sine muligheder for at få sine reportager i prestigefyldte blade ved at påtage sig opgaver

for lavstatus-klienter som kataloger eller ungdomsblade.

Æstetisk frihed ligger altså i, at det er fotografens æstetiske valg, og ikke klientens behov for at vise varerne frem, der bestemmer billedets komposition. Derfor er der en tendens til, at tøjet træder i baggrunden på ambitiøse modebilleder, således at det måske kun er synligt i et hjørne af fotografiet, eller at det er uskarpt. I et af Aspers eksempler er det simpelthen skåret væk.

I bogen fremtræder modefotografiets verden som temmeligt lukket om sig selv. Det er sådan set velbegrundet, for fotograferne bliver holdt til af nødvendigheden af hele tiden at vedligeholde og udvikle deres personlige stil. Alligevel kan jeg godt savne, at Aspers havde gjort mere for at kigge *igennem* markedets spejl. Modefotografiets selvstændiggørelse i de seneste tiår er jo ikke et isoleret fænomen, men integreret i postmodernismens omfattende økonomiske og kulturelle samfundstransformation. Det æstetiske arbejdsmarked, som Aspers beskriver – med freelance projekter og en kraftig sammenblanding af livsstil, identitet og arbejde – er en voksende del af den såkaldte 'nye økonomi'. Derfor kunne det have været interessant, om Aspers havde udviklet de større perspektiver af sin undersøgelse.

Sådanne perspektiver findes, for eksempel hos Angela McRobbie eller Sean Nixon, der i den engelske 'cultural studies'-tradition har under-

søgt, hvordan medier og mode produceres af designere og bladredaktører. I modsætning til Aspers, der qua Harrison White's markedsbegreb 'naturaliserer' producenternes fokus på hinanden, udviklinger McRobbie og Nixon en kritik af modens forsøg på at øge sin status ved at sætte en egen æstetisk dagsorden. Deres kritik går på, at håndværket og forbrugerne bliver underordnet de kulturelle producenters poseren som stjerner.

McRobbie og Nixon baserer sig blandt andet på Bourdieu; og der er svært at læse Aspers modstilling af mode-reportage og reklamekampagne uden at tænke på Bourdieu's analyse af kunst som en 'anti-økonomi', hvor de mindst lukrative aktiviteter giver mest prestige, men som dog i sidste ende er tæt forbundet med den 'rigtige' økonomi, idet en anseelse i produktionsfeltet skaber langsigtede indtjeningsmuligheder. Aspers henviser til Bourdieu, men desværre kun som supplement til sit markedsbegreb. En Bourdieu-inspireret analyse af, hvordan man skaber sig et 'navn' som modefotograf ville have været et godt supplement til Aspers' blødere fænomenologiske fokus på, hvordan man 'indsocialiseres' i modefotografiets verden.

En anden indvending er, at der er en tendens til, at det æstetiske glider ud af analysen. På et tidspunkt nævner Aspers, at det var svært for informanterne at *tale* om stil, og at de hurtigt tyede til billeder frem for ord, når em-

net blev bragt på bane. Det gør Aspers også selv. Jeg har imidlertid svært ved at tro, at svenske modefotografer skulle være så uvillige til at tale om stil, og jeg kan ikke se, at sammenhængen mellem billeder og ord ikke skulle kunne gøres til genstand for analyse. Min egen erfaring er, at folk i kreative professioner elsker at tale om hvad der er fedt og hvad der er grimt. At opløse et bestemt look til dets komponenter, at sammenligne sit eget arbejde med 'de store navne', at eksperimentere med lyskilderne, så man 'gør' en anden fotografs stil, – alt dette er vitale måder at udøve – og derved øve – den personlige smag, som er det bærende element i den performative markedsorienterede identitet. Det vigtige ved at tale om stil, er netop at skabe en forbindelse mellem ord, billede og identitet. Det gik igen på Victoria and Albert museets udstilling 'Imperfect Beauty' (Charlotte Cotton: *Imperfect Beauty: The Making of Contemporary Fashion Photographs* (2001: Victoria and Albert Museum; London), der gav designere og modefotografer mulighed for selv at sætte ord på deres arbejde. Udstillingen (og kataloget) bughede med krydshenvisninger mellem billeder og ord, som spændte fra komplekse analyser af billedkompositioner, til genkaldelser af hvordan stemningen var, da fotografens team tog billederne, og videre til mere sociologisk orienterede overvejelser om de muligheder og begrænsninger, markedet sætter, inklu-

sive hvilken rolle kunst-fotografer spiller for at 'drive modefotografiet fremad'. Men Aspers' ellers så strængte analyse viger desværre tilbage for helt at integrere æstetikken (og snakken om æstetikken) i markedets meningsstruktur. Dermed bliver analysen af den stilbaserede performative identitet lidt overfladisk.

Disse kritikpunkter er dog marginale. Det er næppe rimeligt at klandre forfatteren for det, han *ikke* har gjort, fordi han klart gør rede for sit ståsted i den økonomiske sociologi og i fænomenologien, og udfra egne præmisser får meget ud af begge videnstraditioner. For en samlet vurdering er *Market in Fashion* en vellykket bog, som jeg varmt vil anbefale til alle med interesse for medier og forbrugerkultur. Aspers empiriske tilgang til modefotografiets produktionskultur dokumenterer, hvordan mode-markedets meningsstrukturer former de billeder, vi som forbrugere kigger på, og at forbrugermarkedet samtidig former producenternes meningsstruktur. Den kulturelle produktions egen logik er så vigtig, at den ikke bør ignoreres i en undersøgelse af medier og forbrugerkultur.

Lise Skov

Center for East and Southeast Asian Studies
Lunds Universitet

Birgitta Forsman:
Vetenskap och moral.
Nora: Bokförlaget
Nya Doxa.

Är det nödvändigt att bedriva forskning om vetenskaplig moral? Det är kanske den första frågan vi bör ställa till oss som själva är forskare. En möjlig attityd är den följande: Vetenskapen har ju ett gott anseende i samhället, den har bidragit med nya upptäckter om människa och natur, skapat vetande som gett enorma framsteg i botandet av sjukdomar och minskande av mänskligt lidande samt gett upphov till teknologier som förändrat människans världsbild. Och ledstjärnan i vetenskapen är sanningen. Därmed bör frågor om moral och vetenskap vara överflödiga kan man kanske tycka. Vetenskapsmän hängivna åt sådan högtstående verksamhet måste väl stå över frågor om moral. Docenten i Vetenskapsteori, Birgitta Forsman (BF) visar övertygande med sin väl-skrivna och viktiga bok att moralen i och för vetenskapen är en väsentlig uppgift att studera. Sådan forskning har en stor betydelse för både vetenskapen och samhället. Forskningsetik är den svenska beteckningen för studieområdet.

Man kan enligt BF skilja på två typer av vetenskaplig moral. Den inomvetenskapliga moralen handlar om hur bra, trovärdig och tillförlitlig forskning är, medan den utomvetenskapliga moralen rör frågor om hur forskningen påverkar samhället. Enligt några citerade forskare i

Forsmans urval har de mjukare vetenskaperna försämrats i det första avseendet, medan de hårdare vetenskaperna blivit bättre i det andra och kanske också det första. Sådana uttalanden känns inte bra som samhällsvetare, men inte desto mindre måste jag erkänna att jag själv sett sådant som understödjer denna oroande tanke.

Studien

I boken sammanfattas ett forskningsprojekt som stötts av HSFR under tre år. Dess syfte var enligt Forsmans lite försiktiga formulering att "bidra till en kunskapsbas som kan bilda utgångspunkt för mer specifika undersökningar" (om forskningsetik, se s.17). BF avser i boken att ge en översikt snarare än en fördjupning av någon forskningsetisk aspekt. Detta gör hon genom att bygga på litteratur inom området, men framför allt på 22 långa intervjuer av huvudsakligen svenska (en dansk vad jag kan se) erfarna, äldre professorer inom hela det akademiska spektrat. Något ovanligt namnges intervjupersonerna i boken och författaren medger att det kan gå att spåra uttalanden till en viss intervjuperson, men att hon strävat efter anonymitet och därför inte angett vem sade vad. Man undrar dock varför hon avslöjat deras namn överhuvudtaget?

Forsmans intervjuer bygger på en rad breda intervjuuteman som spänner över psykologiska, sociologiska, forskningsetiska och forskningspolitiska fält (dessa tas

upp nedan när jag går igenom innehållet i resultaten). Som ett alternativ hade hon kunnat välja en snävare inriktning på moralfrågor i vetenskapen. De hade kunnat ge intressanta djupare analyser av någon eller några av frågorna som behandlas i resultaten. Exempelvis kunde avsnittet om vetenskapssyn, som ju är ett stort område, ägnats en egen studie. Men BF's bredare ansats ger också en mängd värdefulla iakttagelser, som vilket hon själv påpekar kan bli startpunkten för fortsatta undersökningar.

BF menar själv att urvalet inte medger en generalisering av resultaten, men att intervjuerna och analysen kan tjäna som utgångspunkt för andra studier. Det har hon förstås rätt i och man önskar att det genomförs en surveystudie som kan visa hur representativa resultaten är i Sverige eller Norden.

Utgångspunkter

Forsmans egna utgångspunkter och teoriledning är Mertons normer för vetenskapen och Rawls rationalism. Överhuvudtaget genomsyras boken av en stark tilltro till förnuft, logik och rationalism, vilket är goda utgångspunkter jag gärna ansluter mig till. Och resonemangen som BF för är stringenta och kloka. Det är för mig särskilt angeläget att denna kritiska rationalism får spelutrymme när relativistiska filosofier håller på att tippa en del samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning över avgrundens

kant. Som någon av intervjupersonerna framhåller i boken, så öppnar dessa filosofier vägen för "... fundamentalistiskt orienterade forskare" (s. 214). Det är viktigt att detta sägs och ges ett starkt stöd i boken. På denna punkt hävdar jag att BF gjort en viktig insats för vetenskapsstudier.

Struktur

Boken innehåller ungefär 25 sidor bakgrund, 130 sidor resultat med kommentarer och 30 sidor diskussion och slutsatser, vilket gör den empiriskt tung, ja stundtals alltför beroende av intervjuuttalanden. Det hänger huvudsakligen samman med att Forsman återger många och tämligen långa citat ur intervjuerna. Det är alltid en avvägningsfråga, men min syn är att hon skulle vunnit på en starkare selektion av belysande citat till förmån för analyser. Det är emellertid ingen stor fråga och analyserna är stringenta. Slutsatserna i boken är värda att framhålla.

Innehåll

Men så till innehållet: Vetenskapssyn, Forskningsfusk, Integritet och trovärdighet och Hänsynstagande är en resumé av kapitelrubrikerna i resultatdelen.

1. Kapitlet om vetenskapssyn är intressant och enligt författaren var intervjupersonerna talföra på detta område. Till stor del handlar det om forskningskvalitet, dvs hur värdefull och tillförlitlig forskning är. En trend som BF spårade i intervjupersonernas uttalanden var att

kvaliteten sjunkit i samhällsvetenskaperna, men ökat i naturvetenskaperna. Det förra exemplifierades med "kvalitativa metoder", "slapphet" och "postmodernism" och det senare med stora framsteg i metodik med säkrare resultat för patienter i vården. Här misstänker man, även BF, att en yngre skara forskare kanske inte ställt sig lika avvisande mot den samhällsvetenskapliga utvecklingen, men vi vet det inte. Intervjupersonerna talade också om krav på doktorsavhandlingar och professorer. Dessa uttalanden visade på en variation i uppfattningar. En intervjuad hävdade inte helt överraskande för somliga att det förefaller vara en kraftig variation i kraven på doktorsavhandlingar. I mina egna studier av forskningskvalitet har jag funnit att språklig framställning och resone-mang är viktigare aspekter i forskningen hos humanister och samhällsvetare i Sverige än hos naturvetare. I stället framhöll naturvetarna internationella relationer som viktigare för kvaliteten än humanister och samhällsvetare (liknande resultat har kolleger fått i studier i Danmark, Finland och Norge). Det är ju inte omöjligt att sådana skillnader i synsätt avspeglas i doktorsavhandlingar inom de skilda områdena. Detta är en uppgift för forskare i vetenskapsstudier.

2. Forskningsfusk är fabricering (av data, resultat), förfalskning (av resultat) och plagiat (stöld eller oanmäld användning av andras texter, bilder, metoder etc. Denna

företeelse är naturligtvis oacceptabel, men förekommer tyvärr i vetenskapen. BF och de intervjuade ger flera skrämmande bilder av fusk. Det handlade om doktorander som fabricerade respektive plagierade avhandlingar, en forskare som inte gjort undersökningar som återopades och en professor som förfalskat data. Det finns naturligtvis en gräzon på området, eftersom idéer som inte nedskrivits kan tas upp eller om man så vill se det stjälas av flera. Jag har själv fått erfara att nedskrivna idéer direkt tagits och lagts in i en annan text utan att jag tillfrågats (i detta fall en forskningsansökan, som jag anmälde till det aktuella forskningsrådet). Sådant faller enligt B's klassifikation under beteckningen forskningsfusk. BF analyserar orsakerna till fusk och pekar på två möjliga förklaringar: psykologiska (t ex personliga egenskaper) och strukturella (t ex vetenskapens belöningsystem), där de förra kanske inte fått större betydelse, men väl de senare. Man ska nog inte heller glömma interaktionen dem emellan. Ökningen av takten i forskningsproduktionen och den ökande konkurrensen om forskningsanslag kan bidra till en ökad chanstagning hos pressade forskare, vilket BF också klart poängterar.

3. Integritet och trovärdighet. I detta avsnitt behandlar BF de delikata spörsmålen om att endast inomvetenskapliga kriterier ska styra forskningen. Normen är att ovidkommande faktorer

som kön, ålder, tjänsteställning, vänskap, institutions-tillhörighet osv inte får inverka på sakbedömningen i forskning. BF tar upp publiceringsetiken som ett viktigt område. Hon befarar att den nya utvecklingen mot ökad extern finansiering av forskning ska leda till styrning och döljande av resultat t ex av politiska eller kommersiella hänsyn. Under rubriken parafraud (t ex att inte publicera resultat som motsäger en hypotes) och publiceringsetik tar BF upp författarskap, tidskrifters status, citeringar och uteslutande av data. Ett annat avsnitt behandlar forskares expertroll (riskbedömningar, peer review) och ett tredje rör intressen och jäv (kommercialisering, styrning och prioritering, psykologiska och sociala faktorer). Jag vill argumentera för att det görs betydligt fler och skarpere studier av peer review. Enligt min mening är intressekonflikter och jävsproblematiken underskattad i forskarsamhället. Det är något forskare gärna talar mellan skål och vägg. Det ska upp i ljuset och BF bidrar till detta, vilket är välgörande. Slutligen tas samhällsklimat och åsiktsmoden upp. BF refererar till några undersökningar på området och illustrerar med uttalanden från intervjupersonerna som belyser forskningsetiska problem. Även om BF ger en relevant bild av olika problem, så får man som läsare en något fragmenterad bild av forskningsläget (men det kan bero på att jag själv varit rätt djupt inne i området). Vi vet en hel del om dessa problem i

forskarsamhället genom studierna av exempelvis bröderna Cole, Harriet Zuckerman och Marcel LaFollete. Fördelen med BF's bild är att man får en forskningsetisk belysning av en rad problem serverad på ett fat.

4. Hänsynstagande. Det upplevs ibland som ett hinder bland forskare i min egen disciplin (och särskilt kognitions- och socialpsykologi) att man måste ta hänsyn till försökspersoner när det gäller information om studiers syften. Skälet kan vara att informationen som bör ges innan ett experiment till dessa kan ödelägga hela studien. Får de veta vad syftet är så fungerar inte experimentet på det avsedda viset, dvs deltagarna genomskådar hela uppläggningsen och kan medvetet manipulera sina svar eller handlingar. Den här typen av problem i forskningsetik behandlas ytligt i boken. Det har jag viss förståelse för eftersom det dominerande området där hänsyn måste tas avser kliniska prövningar, t ex av nya läkemedel. Inte desto mindre kan det vara en förklaring till att samhällsvetare, dit psykologer hör, ofta är kallsinniga till förslag om obligatoriska forskningsetiska prövningar som i medicin. BF tar upp en hel rad väsentliga problem kring hänsynstagande inte bara till människor utan också djur. Den mest intrikata frågan som BF ställer är nog om man får forska om vad som helst. Spontant förefaller det lätt att svara ja på den frågan, men eftertanken kräver att man då bör kunna förutse

konsekvenserna av all typ av forskning. Vi står här alldeles uppenbart inför svåra ställningstaganden. Detta analyseras av BF som hävdar att etiska kommittéer får ha avgörandet (jfr Vetenskapsrådets nyligen gjorda ställningstagande kring genteknisk forskning). Det är svårt att finna bättre lösningar.

Slutsatser

En av de viktigare slutsatserna som BF drar är att det förekom så många reaktioner bland hennes intervjupersoner mot dogmatism i forskningspraxis. Det är också något jag själv sett i många miljöer som forskare i och av dessa. Och det är hög tid att forskning kring sådana problem genomförs, därför att konsekvenserna för vetenskap och samhälle kan bli allvarliga.

BF tar i slutsatserna upp Mertons fyra normer och analyserar dessa mot de uppgifter hon fått genom intervjuerna (ett fruktbart angreppssätt som också Ziman använt i en av sina läsvärda böcker: *Real Science. What it is and what it means*. Cambridge, 2000). Hon finner i denna analys att oegennytan inte förefaller särskilt stark. Snarare finns det tecken på egenintresse, men också ett ideologiskt intresse (t ex genusforskning) och intressen från en extern aktör (t ex ett läkemedelsföretag). Jag håller med BF om att det i dessa fall är väsentligt att skilja på intresset i context of discovery respektive context of justification fasen, även om det inte alltid är så enkelt. Universalism-principen

är till för att auktoritet och makt inte skall påverka forskningsförtroende. Det är saken som är den avgörande. Vi vet från andra studier att det finns tecken på att tron på auktoriteter i forskningsvärlden är stor, vilket dock inte nödvändigtvis kan medföra problem. Tillit (trust) är ett honnörsord i många sammanhang och denna diskuteras nu i managementområdet. Organiserad skepticism och Kommunism verkar också ha fått mindre betydelse i forskningspraxis enligt BF. Där tror jag hon rätt, men hur stor denna minskande betydelse är får andra studier visa. Det är emellertid illa om det är utbrett.

Avslutning

Till sist vill jag till fullo instämma i BF's förslag om att forskare behöver "moraliska korsetter". Det bör också poängteras att Danmark ligger före Sverige i utformningen av sådana stöd. Vi forskare är inte mer än människor och behöver klara regler och normer för vårt handlande (liksom andra yrkesgrupper). Det är kanske särskilt viktigt eftersom vi verkar i en starkt konkurrensutsatt och traditionellt hierarkisk och auktoritetsbunden miljö – universitetens. Svaga själar har i detta system lockats att göra saker de inte borde. Och det ges exempel i boken. Behovet av sådana grundläggande saker som förnuft och kritiskt tänkande, vilket BF lyfter fram, är självklara och måste ingå i varje universitetsämnes grundkonstruk-

tion för den "moraliska korsetten". Som vi sett exempel på i Birgitta Forsmans bok och i andra rapporter är inte detta alltid fallet. Jag vill därför föreslå den välskrivna boken till läsning och som en (som BF säger) utgångspunkt för skilda studier av forskarbeteende på och över gränsen till det otillåtna.

Sven Hemlin

Institut for Ledelse,
Politik og Filosofi
Handelshøjskolen
i København

Pernille Bottrup: *Læringsrum i arbejdslivet - et kritisk blik på Den Lærende Organisation,* Frederiksberg: Forlaget Sociologi 2001. (263 s.)

Bogen er en bearbejdet og forkortet udgave af en ph.d. afhandling. Og dens genstandsområde er begrebet "læringsrum" i arbejdslivet - såvel i en teoretisk som en empirisk bearbejdning. Jeg vil i anmeldelsen lægge vægten på en vurdering af forfatterens behandling af dette begreb. I indledningskapitlet konstateres det gennem talrige referencer til den samfundsmæssige diskurs, at læring og udvikling er et nødvendigt livsvilkår, men også en stadig kamp om at sikre sig læringsmuligheder for mennesker i det senmoderne liv. Der behandles tre problemstillinger i bogen: 1. Læ-

ring er med til at forbedre de demokratiske arbejds- og livsvilkår, herunder en kritisk drøftelse af begreberne organisatorisk læring/den lærende organisation 2. Analyser af læringsrum i et aktør- og samfundsperspektiv. 3. Diskussion af et utopisk læringsbegreb.

Bogen indledes med at gennemgå det industrisociologiske udgangspunkt for afhandlingen. Dvs. den del af sociologien, der beskæftiger sig med samfundsmæssige forudsætninger for og sociale konsekvenser af industrialiseringsprocessen. Det er en ældre disciplin inden for det sociologiske vidensunivers, og den danske del, som forfatteren gennemgår trækker især på tysk og angelsaksisk industrisociologi. Der gives en god oversigt over udviklingen i den danske del med vægt på arbejdsmiljø- og kvalifikationsforskning samt på perspektivet "Det udviklende arbejde". Derudover omtales uddannelses-sociologien kort. Der introduceres til flere centrale temaer i bogen. Det gælder f.eks. spørgsmålet om arbejdets frihedsgrader og individets subjektive bestemmelser i produktionsprocessen, som udgør forfatterens centrale forståelsesramme til analyse af læringsrum. (Synspunktet uddybes nedenfor).

Medens industrisociologiske undersøgelser fokuserer på de objektive strukturer der påvirker menneskers sociale liv og specielt arbejdslivet, herunder virksomhedens og arbejdets organiseringer samt kvalifikationskrav i den teknologiske

og samfundsmæssige udvikling, ser uddannelsessociologien på de subjektive faktorer der påvirker kvalificerings- og læringsprocesser i arbejdslivet. Forfatteren konstaterer med en god dokumentation, at de to tilgange til forskning i arbejdslivets læreprocesser har nærmet sig hinanden og virker gensidigt inspirerende. Og syntesen af de to slags sociologier har givetvis inspireret forfatteren til at udvikle det teoretiske ståsted for afhandlingen, i hvertfald bærer store dele af bogen et præg heraf. Tilsyneladende forsøges ståstedet systematisk udbygget gennem kapitlerne "Arbejde og læring i den reflektive modernitet" samt "Organisatorisk læring/Den lærende organisation"(OL/DLO). Kapitlerne er interessant læsning hver for sig, men desværre relateres de lidt til forfatterens sociologiske udgangspunkt. Udgangspunktet for disse teorier er meget forskellig fra industri- og uddannelsessociologien - både hvad angår det ontologiske udgangspunkt og erkendelses- og praksisinteresser. Læringsrumsbegrebet er også fraværende i disse tilgange, som forfatteren også gør opmærksom på. Endelig er begrebsapparater fra OL/DLO litteraturen fraværende i store dele af analysen af case-virkomheden.

Sat på spidsen kunne afnittet om OL/DLO være afkortet betydeligt eller helt undværes, for forfatterens sigte med bogen kunne alligevel indløses. Kapitlet bygger på et forfatterudvalg

(Argyris, Schön, Senge, Lave og Wenger), som i Danmark anses for nogle af de væsentligste bidrag inden for OL/DLO. Forfatteren demonstrerer overbevisende en kritisk analyse af OL/DLO til sidst i kapitlet som klart redegør en selvstændig stilningstagen til begreberne. F.eks. er relationen mellem det individuelle og det kollektive niveau en af de sorte huller i DLO-teorierne, som anlægger et konsensus syn på læreprocesser. De ansatte skal være meget engageret i udviklingsaktiviteterne for at de kan udvikle sig i overensstemmelse med organisationens mål. Teorierne er ukritiske over for hvad der læres og hvorfor, og mangler et samfundsmæssigt perspektiv. Læring bliver reduceret til en instrumentel aktivitet. Af en de væsentligste styrker ved OL/DLO tankegangen er, at fortalene fremhæver den reflektive praksis, som ikke bliver uddybet særligt meget i bogen.

En mere rendyrket form for de anvendte tilgange findes i bogens centrale kapitel om læringsrum. Her vender forfatteren tilbage til den formulerede industrisociologiske udgangspunkt for afhandlingen med inspirationer fra de arbejdspsykologiske tilgange. I min kommentar til gennemgangen findes flere forfattere (inden for arbejdssociologi og -psykologi) som tidligere har beskæftiget sig teoretisk og empirisk med begrebet handlerum for læring, hvor problemstillingen er dels analysen af arbejdernes kvalifikationsudvikling og

frihedsgrader i produktionsprocessen, når automationsniveauet stiger, og dels arbejdernes styring og kontrol over læringsmuligheder. Denne tradition uddybes ikke, men den kunne have været lige så interessant at fremhæve eksplicit som traditionerne OL/DLO. I stedet vælger forfatteren at inddrage yderligere to andre tilgange med relevans for problemstillingerne: En social forfatningstilgang, hvor virksomheden opfattes som et politisk fænomen og en virksomhedskulturtilgang, dvs. en tilgang hvor virksomhedens dagligdag er styret af bagvedliggende normer og værdier hos aktørerne. Den uddannelsessociologiske tilgang til analyse af læringsrummet bliver desværre ikke uddybet som jeg havde forventet. Uddannelsessociologien forsvinder eksplicit ud af forfatterens begrebsverden, trods ønsket om at bringe uddannelsessociologien og industrisociologien "til at tale sammen" (s. 28).

Begrebet læringsrum bruges i bogen som forståelsesramme til konkrete analyser af arbejdsforhold og læremuligheder. Dvs. som et forsøg på at indtænke både strukturer og aktører i et gensidigt afhængighedsforhold dog uden at der dermed antages, at strukturen determinerer individets handlinger. Det er i sin overensstemmelse med andre danske industrisociologiske undersøgelser. Det klassiske aktør-strukturtema i sociologien bringes på bane i forfatterens forsøg på at defi-

ner læringsrum. Dvs. at det antages, at individet i samfundet råder over nogle handlemuligheder inden for strukturelle forhold og rammer som angiver en social kontekst for individernes handlinger. Hvordan individet udnytter sine handlemuligheder er subjektivt bestemt. Som forfatteren udmærket fremfører flere steder i bogens empiriske afsnit er dette synspunkt i overensstemmelse med en arbejds-handleteori, der siger, at selv i de mest simple, snævre jobfunktioner f.eks. som operatør, vil medarbejdere engagere sig subjektivt. Men læringsrummet er ikke givet fra individ til individ, fra jobfunktion til jobfunktion. Rammerne varierer med en lang række faktorer på den enkelte arbejdsplads f.eks. med kulturelle og arbejdsorganisatoriske faktorer. Individene vil med hver deres forskellige livserfaringer indgå i kollektive erfarings- og læreprocesser, hvor kollektivet tillægges et fortrin frem for individets tilegnelse af nye kvalifikationer. Rummet er ikke en statisk tilstand, men udgør et fænomen som er under stadig forandring fra virksomhed til virksomhed. Og der er ifølge forfatteren måske lidt af en tilsnigelse at bruge ordet "rum", som giver associationer til et fænomen som er absolut.

Casen i afhandlingen - en plastvirksomhed, der gennem 90'erne beskrives bl.a. at have påbegyndt en slækkelse af en rigid arbejdsdeling mellem operatører, opstillere, kvalitetskontrollører og som

bevidst har gennemført udviklingsprojekter for medarbejdere. Den beskæftiger hovedsageligt kvindelige operatører. Man får ved en læsning af kapitlet nærmest et indtryk af, at de tyske industrisociologer Kern/Schumanns nye produktionskoncepter (slut med arbejdsdelingen) fra 1984 indgår som bagvedliggende præmis i beskrivelsen - i hvert fald i mindre målestok. Forfatteren foretager et longitudinalt casestudie af samme virksomhed, uden at forfatteren redegør for sine krav til et sådant casestudium.

I et oplæg til empirisk analyse opstilles på baggrund af de forskellige opridsede tilgange en overordnet forståelsesramme for læringsrummet. Dvs. at på enhver arbejdsplads kan identificeres tre felter, et produktionsfelt, et politikfelt og et uformelt socialt felt. De tre felter opfattes som analysefelter af rationaler bag individernes handlinger på arbejdspladsen, herunder af konkrete læringsrum. Medens handlinger i de to første felter er reguleret af produktions- og adfærdsrationaler til gavn for virksomheden og de ansatte, er det uformelle sociale felt bestemt gennem aktørernes værdier og normer.

I produktionsfeltet vises det, at arbejdet kan organiseres anderledes for operatører, så de både lærer noget nyt, f.eks. ved stop og start af maskine, fejlretning på en maskine. Operatørgruppen får i kraft af de nye kvalifikationer et andet og mere direkte forhold til opstillerguppen. Den gruppe af ope-

ratører der tidligere har deltaget i et udviklingsprojekt på virksomheden, er også den gruppe, som oplever den største forandring i arbejdet og erkender betydningen af en faglig og personlig udvikling - altså en udvidelse af læringsrummet. Derimod oplevede en gruppe af erfarne operatører, der havde været igennem samme udviklingsforløb, ikke det samme brud i deres udvikling. En tredje gruppe som ikke deltog i udviklingsprojektet gennemgik en anden type læreproces (double-loop) sammenlignet med de to øvrige grupper. Et eksempel på styrkelse af faglig og personlig udvikling blandt operatørerne er, at en af operatørerne en dag siger direkte til en direktør, at han skal lade være med at pille ved produktet, for så bliver produktet forurenset og dermed usælgelig. Til denne historie hører også, at operatøren ikke var klar over, at det var direktøren hun henvendte sig til og hun efterfølgende blev belønnet, idet virksomhedens ønske var at styrke medarbejderens ressourcer til gavn for virksomheden.

Der mangler stadig ifølge forfatteren en del ændringer i organisering af arbejdet for operatørerne, hvis læringsrummene skal udnyttes bedre. F.eks. udnyttes tværgående erfaringsudveksling om arbejdet - som et eksempel på læringsrum - sjældent eller slet ikke. Min kommentar hertil er, at produktionsøkonomi i de fleste tilfælde vil være styrende for læringsøkonomisk organisering.

ring i den enkelte virksomhed.

I analysen af politikfeltet for læringsrummet efterlyser flere af tidligere kursister et rum i dagligdagen til at tale sammen, både om problemstillinger i arbejdet og andre ting. Det vurderes, at muligheden for at skabe disse rum, er større på eksterne kurser sammenlignet med dagligdagen på virksomheden. En anden vurdering er, at selv om der skabt uddannelsesudvalg med deltagelse af operatørerne på fabrikken er det ikke ensbetydende med, at uddannelsesaktiviteten er steget, bl.a. fordi de pågældende ikke kan se formålet med at uddanne sig yderligere. Dog tyder materialet på, at de operatører der deltager i udvalgsarbejdet også er dem som får tildelt læringsmuligheder! Det er en velkendt problemstilling påvist af andre undersøgelser. Et kursus i "personlig udvikling" har derimod haft stor betydning for alle operatører til at håndtere mellem-menneskelige relationer på virksomheden.

I analysen af det uformelle sociale felt der afgrænser læringsrummet, gives den vurdering, at det tager tid for opstilleren at lære at respektere operatørens ændrede kvalifikationer i produktionsprocessen. Operatøren ved mere om flere funktioner end tidligere. Operatørgruppen danner sin egen subkultur som reaktion mod den traditionelle ledelseskultur. Det er ikke et udtryk for en udpræget arbejderkollektivkultur, men en lønarbejderbevidsthed der prioriterer li-

vet uden for arbejdslivet højest. Dog kommer visse elementer af kollektivkulturen frem i reaktionerne over for kolleger som vælger flere kurser, og specielt når holdlederjobbet skal besættes blandt operatørerne. Man skal ikke forsøge på at gå uden for fællesskabet og dets uskrevne regler. Denne norm er med til at indsnævre læringsrummet for gruppen. Kollektive værdier er dog ved at gå i opløsning, idet nogle operatører forsøger sig med andre individuelle læringsstrategier, f.eks. ved at kvalificere sig ud af operatørgruppen.

Analysen af læringsrummet er spændende læsning, der giver indtryk af at meget af de traditionelle former for produktion er under opløsning. At forsøge sig med nye læringsformer, er velkendt fra andre undersøgelser inden for f.eks. procesindustrien. Det lykkes med den valgte tilgang at få belyst mange aspekter af læringsrummet, hvor både noget nyt er under opsejling og noget gammelt er ved at forsvinde ud af den analyse-rede virksomhed. En af de teser som forfatteren får belyst i casen er, at læringsrummet er genstand for en læringskamp mellem arbejdslivets aktører i det senmoderne samfund. Mennesket reflekterer over egne lærings- og arbejdsvilkår og denne refleksion udmønter sig i en magtkamp.

I bogens sidste kapitel diskuterer forfatteren demokratiske principper for det "ideelle" læringsrum, das, hvor medarbejderne kan

sætte deres samlede livs-erfaringer i spil med læring og udvikling på arbejdspladsen. Som eksempler på principper nævnes plads til forskellighed, tolerance, modvirkning af udstødning og sikring af at alle kan komme til ord. Det er vel at mærke principper som ikke skal være styrende, men inspirerende for deltagere, der ønsker eksperimentering med læringsrum på arbejdspladsen. Med inspiration fra casen i undersøgelsen diskuteres systematisk de forskellige muligheder for læring inden for de tre felter. Forfatteren vurderer på baggrund af egne erfaringer med casevirksomheden, at det uformelle læringsrumfelt er det sværeste at arbejde med. Kapitlet afsluttes med en vurdering af mulighederne for at læringsrum kan udvikle sig ved at inddrage samfundsmæssige perspektiver som f.eks. bedre udnyttelse af naturens og menneskets ressourcer samt produktet koblet til brugernes interesser.

Forfatteren indløser på udmærket vis de tre opstillede mål med bogen. Det er en bog, der eksplicit dyrker en industrisociologisk tilgang til emnet, suppleret med andre vidensområder som f.eks. arbejdspsykologi, kvalifikationsteori og subjektivitet i arbejdslivet. Forfatteren opererer ikke med et industrisociologisk kvalifikationskravbegreb som udgangspunkt for at analysere grupperes læreproces, men er mere optaget af den arbejdsorganisatoriske bestemmelse af læringsrum, dvs. de produktionsøko-

nomiske, politiske samt uformelle sociale relationer der bestemmer læringsrummets strukturering. Ud fra konkrete iagttagelser i arbejdslivet analyseres hvordan individet handler inden for rummet, som til stadighed skifter indhold og karakter. Det er komplekse relationer på et mikrosocialt niveau som

forfatteren har fat i. En interessant vinkel som kan anlægges på projektet er, hvorvidt udviklingen i kvalifikationskravene til arbejdsstyrken i casen systematisk kunne påvise en sammenhæng med ændringer i læringsrummet.

Bogen er forsynet med en omfattende litteraturliste

samt et stikordsregister. Bogen er velegnet til undervisningsbrug inden for universiteternes undervisning i lærings-, arbejds- og organisationsforhold.

Kjeld Nielsen
Aalborg Universitet